

**КРИВОРІЗЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ
ФАКУЛЬТЕТ ГЕОГРАФІЇ, ТУРИЗМУ ТА ІСТОРІЇ
КАФЕДРА ІСТОРІЇ УКРАЇНИ та ПРАВОЗНАВСТВА
МУЗЕЙ ІСТОРІЇ КРИВОРІЗЬКОГО
ПЕДУНІВЕРСИТЕТУ**

***КРИВОРІЗЖЯ:
ПОГЛЯД У МИНУЛЕ...***

Кривий Ріг — 2017

**УДК
908(477.63)(082)
К 82**

**МАТЕРІАЛИ Третіх Історико-краєзнавчих читань
«КРИВОРІЖЖЯ: ПОГЛЯД У МИНУЛЕ...» / Ред.кол.: к.і.н.,
доц. Н.А.Печеніна (голова); к.і.н., доц. А.В.Тарасов; к.і.н.
Р.П. Шляхтич; В.А. Фінічева (упорядник). – Кривий Ріг,
2017. – 159 с. з іл..**

До збірника увійшли матеріали доповідей учасників III Історико-краєзнавчих читань «Криворіжжя: погляд у минуле...», а також заявлені до участі у роботі секційних засідань матеріали, що презентують різні аспекти та хронологічні проміжки історичного минулого Криворіжжя. Значний масив матеріалу, що є результатом як наукових, так і аматорських досліджень, спрямовані на персоналізацію історії рідного краю.

Для широкого кола читачів, які мають інтерес до історії Криворіжжя.

ЗМІСТ:

I. КРАЄЗНАВІ ДОСЛІДЖЕННЯ НАУКОВЦІВ

Панафідін І. О. ЛЕІН – АНТИЧНИЙ ПОЛІС НА КРИВОРІЖЖІ?.....	5
Аблец В.В. ЗНАЧЕНИЕ ШЛАКОВОГО КИРПИЧА В ДОРЕВОЛЮЦИОННОМ СТРОИТЕЛЬСТВЕ КРИВОГО РОГА	8
Задорожна Л.В. ДІЯЛЬНІСТЬ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ У РЕГІОНАЛЬНОМУ ВИМІРІ: БЕРЕЗЕНЬ 1917– КВІТЕНЬ 1918 РР. (на прикладі новітньої історії Криворіжжя)	20
Шляхтич Р.П. БОРОТЬБА НКВС-НКВД З УКРАЇНСЬКИМ ВИЗВОЛЬНИМ РУХОМ НА КРИВОРІЖЖІ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1939-1945 РР.)	27
Доляр Л.В. ВИДАТНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ КІНОМИТЕЦЬ РОДОМ... З КРИВОРІЖЖЯ (Про життєвий та професійний шлях професора Івана Сергійовича Корнієнка)	33

II. МУЗЕЙНІ ПРАЦІВНИКИ, БІБЛІОТЕКАРІ, ВЧИТЕЛІ ПРО РІЗНІ АСПЕКТИ ІСТОРИЧНОГО МИНУЛОГО КРИВОРІЖЖЯ

Стеблина І.О. ЯРМАРКИ ТА БАЗАРИ НА КРИВОРІЖЖІ В КІНЦІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.	37
Чурко Г. Ф. АНДРІЙ ПАХОМОВ ТА АВРААМ ПОПОВ – ДОСЛІДНИКИ ІСТОРІЇ РЕВОЛЮЦІЙНОГО РУХУ НА КРИВОРІЖЖІ 1917-1920-х РОКІВ	42
Шаповалова Л. К. ЗЕМЛЕТРУС УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА	50
Мельник О.О. РЕПРЕСІЇ 1937-1938 РР. У КРИВОМУ РОЗІ У СВІТЛІ СТАТИСТИКИ	55
Мещанін І.І. 6 У ПОШУКАХ УРАНОВИХ СКАРБІВ	61
Дробот А. О. АВАРІЙНІ СИТУАЦІЇ НА ЗАЛІЗНИЧНОМУ ТРАНСПОРТІ КРИВОРІЖЖЯ ПІД ЧАС МОДЕРНІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ КІНЦЯ 50-х – ПОЧАТКУ 60-х РОКІВ ХХ ст.	65
Фінічева В.А. ЗАГАЛЬНОНАУКОВІ ФАКУЛЬТЕТИ В СИСТЕМІ ВИЩОЇ ЗАОЧНОЇ ОСВІТИ У 60-ТІ РР. .ХХ СТ. (НА ПРИКЛАДІ КРИВОРІЗЬКОГО ЗНФ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОГО ДУ)	70
Нікитенко М.П. ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІЇ (БУДІВЛІ) КРИВОГО РОГУ, ЩО ПЕРЕБУВАЮТЬ НА ДЕРЖАВНОМУ ОБЛІКУ З 70-Х РР. ХХ СТ.	78

Горбань С. О. ТВОРЧЕСКИЙ ПУТЬ АЛЕКСАНДРА АРСЕНТЬЕВА	84
Левченко Є. М. ВСІ СОЛДАТИ МАЮТЬ ІМЕНА	90
Гринюк О. В. ІСТОРІЯ БІБЛІОТЕК ТЕРНІВСЬКОГО РАЙОНУ	95
ІІІ. СТУДЕНТСЬКІ РОЗВІДКИ З КРАЄЗНАВСТВА	
Назаренко Дмитро ЕТАПИ РОЗВИТКУ КРИВОРІЗЬКОГО ЗАЛІЗОРУДНОГО БАСЕЙНУ	102
У ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.	
Лихман Анастасія ІСТОРІЯ ЗАЛІЗОРУДНИХ РОЗРОБОК НА КРИВОРІЖЖІ В ЕКСКУРСІЙНОМУ МАРШРУТІ	105
Несміян Аліна ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНІ РУХИ НА КРИВОРІЖЖІ В 1917 - 1921 РР.	111
Стаднік Назар ПАНАС ВАСИЛЬОВИЧ ФЕДЕНКО – ДЕРЖАВОТВОРЕЦЬ УНР	115
Поздняк Кристина ДОСЛІДЖЕННЯ ПОДІЙ 1917-1920 РОКІВ В ПРАЦЯХ П.П.ГАЙ-НИЖНИКА	120
Бігун Ольга ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ ВИПУСКНИКА ПЕДАГОГІЧНОГО (До 105-річчя від дня народження Героя Радянського Союзу Василя Скопенка)	125
Розумна Наталія АСПІРАНТУРА КРИВОРІЗЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ПЕДАГОГІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ: АНАЛІЗ РОБОТИ ЗА 25 РОКІВ	130
Коротаєв Олександр АНАЛІЗ ПРОЦЕСУ ДЕКОМУНІЗАЦІЇ У КРИВОМУ РОЗІ	134
Латипова Аліна ІСТОРІКО-КРАЄЗНАВЧА ДІЯЛЬНІСТЬ ПРАВОСЛАВНИХ ЦЕРКОВ КРИВОГО РОГУ	145
Анісімова Марина ВЕТЕРАНИ 363 ЧЕРКАСЬКОГО АВІАЦІЙНОГО ПОЛКУ – ІНІЦІАТОРИ СТВОРЕННЯ МУЗЕЮ КРИВОРІЗЬКОГО АВІАЦІЙНОГО ГАРНІЗОНУ	148
Качан Дарина СИМВОЛІКА КРИВОГО РОГУ	151
Вчешня Єлизавета МОЇ РОДИЧІ – ВИПУСКНИКИ КРИВОРІЗЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ПЕДАГОГІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ	156

ЛЕЇН – АНТИЧНИЙ ПОЛІС НА КРИВОРІЖЖІ?

Питання про час заснування міста Кривий Ріг залишається дискусійним, хоча відомо, що воно має доволі давню історію поселень з точки зору археології. Однією із можливих відповідей на це питання можна вважати гіпотезу російського філолога-германіста Ф.О. Брауна, викладену ним у монографії «Розвідки у сфері готто-слов'янських відносин», про можливе знаходження античного міста Леїн у місці, де річка Саксагань впадає у річку Інгулець, тобто на території міста Кривого Рогу [1, с. 215].

Сучасний криворізький археолог і краєзнавець О.О. Мельник у статті «Леїн», опублікованій у «Криворізькій історичній енциклопедії», наводить карту розташування цього міста за планом російського Генерального штабу, датованим 1898 роком, де позначене місце його решток. О.О. Мельник припустив, що це були рештки античного полісу Леїн [6, с. 401].

За проблематичності, а іноді і неможливості, проведення археологічних розкопок на території міста Кривого Рогу через активні промислові видобутки ми спробуємо, скориставшись доступними науковими джерелами, теоретично реконструювати історію заснування нашого міста і з'ясувати, наскільки вірогідною є гіпотеза про існування тут античного полісу Леїн.

Першим хто згадує місто Леїн в античній історіографії був давньогрецький географ та астроном Птоломей (87-165 н.е.). У своїй праці «Посібник для географії» він вказує, що по рукаву річки Борисфен знаходяться три населених пункти, серед яких за географічними координатами $54^{\circ} - 50^{\circ}15'$ розташоване місто Леїн [8, с. 239]. Проте за розрахунками сучасного фахівця у галузі історичної географії В.Г. Зубарева місто Леїн знаходилося біля скіфського городища Кам'янського (сьогодні Кам'янка Дніпровська Запорізької області), хоча приток Борисфену, про який у нього йдеться, це Інгулець [2, с. 176].

У XIX ст. відомий геолог С.О. Конткевич наголошував на тому, що залізні руди Криворіжжя були відомі стародавнім грекам. Грунтуючись на дослідженні німецького рудознавця Гертла, він зауважував, що Кривий Ріг перебуває в ареалі Давньої Скіфії – відомого постачальника заліза в Елладу в епоху Античності. Окрім того, зіставляючи опис давньогрецького трагіка Есхіла, який зображував залізо як продукт промивання магнітного піску, з геологічними параметрами залізної руди Криворіжжя, він відмічав високу концентрацію магнітного залізняку біля витоків річок Саксагань та Інгулець, що загалом відповідало опису давньогрецького трагіка. Припускаючи те, що залишки видобутків залізної руди мають давню природу, С.О. Конткевич наголошував на тому, що Есхіл оспівував криворізьке залізо високої якості [5, с. 342].

Думку про те, що Криворіжжя було центром постачання високоякісного заліза, підтримували такі радянські археологи як А.А. Іессен та В.М. Отрешко. Вони відштовхувались від місцезнаходження давньогрецької колонії Ольвії (Ὀλβία – щаслива або багата), яка була відомим політичним, культурним і торгівельним центром Північного Причорномор'я. Так, А.А. Іессен зазначає, що «у районі Дніпровсько-Бузького лиману існували місцеві виробничі центри з тривалою культурною традицією. Ці поселення, хоча і не можуть вважатися "містами" у повному сенсі цього слова, але цілком могли бути основою для подальшого розвитку місцевих містечок» [3, с. 60].

Ці поселення, на думку А.А. Іессена, були торгівельними центрами, в яких «імпортовані греками предмети розкоші надходили у розпорядження місцевої племінної знаті, яка в обмін на них віддавала накопичені нею багатства». Торговими еквівалентами постачальних товарів грецьких торговців були раби [3, с. 57]. Цілком природно виникає питання: навіщо потрібен імпорт рабів у район Криворіжжя?

Про високий рівень торгівельних відносин пише і радянський археолог Т.М. Кніпович, яка вказує на те, що у VI ст. до н.е. у регіон Північного Причорномор'я проникають привізні грецькі речі: «Весь цей грецький імпорт, принаймні весь нам відомий, абсолютно однорідний: це дорогі художні вироби,

що являють, у повному розумінні слова, предмети розкоші, а не предмети повсякденного вжитку. Характерні для місцевих поховань пізнішого часу грецькі амфори з вином і маслом, а також привізний посуд простіших, утилітарних типів тут відсутні зовсім» [4, с. 106-107].

Радянський археолог В.М. Отрешко також стверджував, що в VI ст. до н.е. формується досить складна і заплутана система торгівельних зв'язків Нижнього Побужжя з різними районами Причорномор'я і Середземномор'я. Для забезпечення сировиною ремісничих виробництв, зосереджених переважно в районі Кінбурнського півострова, конче необхідними були поставки з Криворіжжя, Карпато-Дунайського басейну і Єгипту» [7, с. 26].

Природним, на думку В.М. Отрешко, було те, що для імпорту сировини у Кінбурнський ремісничий центр «якісь товари необхідно було експортувати в ці райони, натомість племена Причорномор'я, імпортуючи продукцію гілейських ремісників, могли постачати, перш за все, сільськогосподарські товари і можливо рабів. Сільськогосподарські товари, однак, не були потрібні в Нижньому Побужжі та їх, разом з продукцією місцевих аграрних поселень, необхідно було вивозити далі, до центрів метрополії. У свою чергу, товари метрополії на той час не мали особливого попиту у місцевих племен, хоча і споживалися у великих кількостях греками Побужжя». Проте, зазначає В.М. Отрешко, внутрішня торгівля зазнає значного розвитку, «про що можна судити хоча б на основі поширення монет-стрілок і дельфінчиків» [7, с. 26].

Таким чином, на основі наявних джерел можна з певною мірою достовірності стверджувати, що у VI ст. до н.е. район Криворіжжя був торгівельним пунктом, через який місцева знать отримувала товари із різних регіонів світу, це були товари культового призначення, розкоші і ремісничі знаряддя. Що ж могло експортувати місцеве населення? На наш погляд, на території Криворіжжя у VI ст. до н.е. тут існувало поселення, яке було розвиненим металургійним центром, що постачало залізо як у Ольвію, так і в Елладу. Можливо воно було також центром транзитної торгівлі, звідки велись поставки предметів розкоші та культу у східному напрямку в район

розташування некрополісу скіфів. Гіпотеза про можливе розташування на території Криворіжжя античного поліса Леїн видається малоймовірною, а її перевірка наявними теоретичними джерелами виявилась недостатньою.

ДЖЕРЕЛА та ЛІТЕРАТУРА:

1. Браун Ф.А. Разыскания в области гото-славянских отношений [Текст] / Ф.А. Браун. – Санкт-Петербург, 1899. – Т. I. Готы и их соседи до V века. Первый период: готы на Висле.
2. Зубарев, В. Г. Историческая география Северного Причерноморья по данным античной письменной традиции [Текст] / В. Г. Зубарев. – М.: Языки славянской культуры, 2005. – 503 с. – (Studia historica).
3. Иессен А.А. Греческая колонизация Северного Причерноморья [Текст] / А.А. Иессен – Л., 1947. – 91 с.
4. Книпович Т. Н. К вопросу о торговых сношениях греков с областью р. Танаиса в VI I-V веках до н. э. [Текст] Т. Н. Книпович: // ИГАИМК, вып. 104 (сборник «Из истории Боспора»), М.-Л., 1934. – с. 90-110.
5. Конткевич С. О. Геологические описания окрестностей Кривого Рога и Херсонской губернии [Текст] / С. О. Конткевич // Горный журнал. – Санкт-Петербург, 1880. – № 3 (март). – С. 340-375.
6. Мельник О. О. Леїн [Текст] / О. О. Мельник // Історична енциклопедія Криворіжжя. Т.1. Кривий Ріг, 2009. 704 с. – С. 401.
7. Отрешко В.М. К проблеме экономического районирования Нижнего Побужья в архаическую эпоху [Текст] / В.М. Отрешко // Ольвийские древности. Сборник научных трудов памяти В.М. Отрешко (1949-1999). – К, 2009. – 386 с.
8. Птолемей. Географическое руководство [Текст] / Птолемей // Вестник древней истории. – 1948. – № 2. (24). – С. 215-521.

Аблец В.В.
кандидат геолого-минералогических наук
начальник экологического отдела
Государственный проектный институт «Кривбасспроект»

ЗНАЧЕНИЕ ШЛАКОВОГО КИРПИЧА В ДОРЕВОЛЮЦИОННОМ СТРОИТЕЛЬСТВЕ КРИВОГО РОГА

В дореволюционных постройках исторического центра Кривого Рога был обнаружен в качестве строительного материала шлаковый кирпич. Задачей исследований явилось: определить характер распространения шлакового кирпича в дореволюционных постройках на территории Кривого Рога (в рамках

его как дореволюционных, так и современных границ); выяснить особенности его сочетания с другими строительными материалами; определить завод-изготовитель данного строительного материала и имена заводчиков, организовавших его производство.

Шлаковый кирпич по цвету серый, с легким голубовато-зеленоватым или бежевым оттенком (в изломе насыщенность холодных оттенков больше, ближе к внешней части кирпич светлее и желтее). Благодаря этому, он несколько сливается с современными материалами (бетон, шифер, силикатный кирпич, металл) и часто воспринимается именно как современный обычный строительный материал. Голубовато-зеленоватые тона окраски характерны для шлаков металлургического производства с использованием соединений марганца. Размер дореволюционного шлакового кирпича такой же, как и стандартного дореволюционного керамического кирпича: 265-270x130-135x65-70 мм. Никаких клейм на кирпиче пока не обнаружено. Очевидно, если они и ставились, то весьма редко из-за технологических особенностей формовки кирпича. В советское послереволюционное и послевоенное время в Кривом Роге шлаковый кирпич также производился и активно использовался в строительстве. У него несколько другой размер (нескольких типоразмеров) и цвет (определяемый составом).

В сегодняшние дни стены из дореволюционного шлакового кирпича часто покрыты разными красками, это весьма затрудняет его распознавание. Если краска теплых оттенков, то кирпич выглядит, как красный кирпич из глины. От силикатного кирпича отличается более темным серым цветом, характерной крупнозернистой шершавостью и неоднородностью в изломе. На свежем сколе имеет характерный запах шлака.

О дореволюционном возрасте исследуемого кирпича говорит, прежде всего, дореволюционный возраст самих домов, в стенах и других элементах которых в качестве основного строительного материала он массово был обнаружен. В свою очередь, дореволюционный возраст зданий определен исходя из их

архитектурных особенностей, дат строительства на фронтонах домов, анализа старых фотографий города и т.п.

В районе Центрально-Городского района Кривого Рога сохранилось много построек из шлакового кирпича. В этом отношении выделяются улицы: Свято-Николаевская, Александра Поля, Глинки, Каунасская, Старогородская, Позитивная, Староярмарочная, проспект Почтовый. К сожалению, много домов исчезло, многие дома разрушаются и сегодня. Это не дает в полной мере оценить вклад использования шлакового кирпича в дореволюционном строительстве города. Но, даже из анализа сохранившейся части домов можно сделать вывод, что шлаковый кирпич являлся одним из основных, а чаще – самым главным строительным материалом, из которого возведены стены домов дореволюционного местечка Кривой Рог.

Шлаковый кирпич в исследованных постройках (имеются в виду видимые наружные части зданий) находится в разных типах сочетаний с другими строительными материалами (фотографии домов можно увидеть в заметке [1], собственники некоторых домов приведены по [5, с. 29]):

- здание полностью состоит из шлакового кирпича. Примеры: ул. Позитивная (бывшая – Джапаридзе), д. 4; ул. Староярмарочная, д. 39 Б; ул. Коммерческая, д. 2 А; ул. Глинки, д. 12 А (дом Чердакова); ул. Глинки, д. 1 Б; ул. Каунасская, д. 5; ул. Старогородская (Розы Люксембург), д. 6; ул. Старогородская, д. 14;

- из шлакового кирпича состоит только определенная стена здания. Например, ул. Свято-Николаевская, д. 64 – дом Нагнойного, в котором располагалось Общественное собрание; ул. Свято-Николаевская, д. 60;

- из шлакового кирпича выложена основная часть стен здания, красный кирпич играет подчиненную роль в качестве «цветного оформления» небольших отдельных элементов. Примеры: дом на пустыре на углу Каунасской и Старогородской; ул. Свято-Николаевская, д. 67 Б (по факту – ул. Карагандинская); ул. Церковная (Калиниченко), д. 5 – бывшая

Криворожская частная женская прогимназия; ул. Коммерческая 2 А; частные дома по ул. Шевченко (Карнаватка);

- стены здания состоят из шлакового и красного кирпича примерно в равных долях: одни элементы выложены из красного кирпича, другие – из шлакового: ул. Свято-Николаевская, д. 56 – дом доктора И. Е. Рехиса; пр. Почтовый – дом Федоренко, в котором располагалось Криворожское Общество Взаимного Кредита и типография Заранкина. В доме Рехиса стены в основном сложены из красного кирпича, шлаковый кирпич играет декорирующую роль – из него сложены наличники, пилястры, декор на парапете. В доме Федоренко, наоборот, несущая функция в стенах принадлежит шлаковому кирпичу, а весь, декор, карнизы, наличники выложены из красного кирпича. Шлаковый кирпич дома Федоренко, очевидно, был покрыт ранее железистой краской и сейчас имеет красный оттенок;

- из шлакового кирпича выложен второй этаж здания, тогда как первый этаж сложен из красного кирпича или из природного камня (известняк, кварцит): ул. Свято-Николаевская, д. 56 А; ул. Александра Поля, д. 1А;

- несколько похожий на предыдущий случай, когда цоколь здания выложен из природного камня, выше которого в стенах – шлаковый кирпич; пример – ул. Свято-Николаевская, д. 77;

- из шлакового кирпича возведены угловые «направляющие» (угловые пилястры) и оконные наличники, остальное заполнение стен – известняк или кварцит; пример – ул. Глинки, д. 6.

Из шлакового кирпича был построен разрушенный «торговый ряд» домов по ул. Александра Поля (как подниматься к Центральному рынку – слева). Полностью из шлакового кирпича было возведено здание отделения Азово-Донского Коммерческого Банка (ул. Свято-Николаевская, 43). Остатки былых стен банка можно во дворе увидеть и сейчас. Очевидно, что здание по ул. Свято-Николаевская, 43А за указанным бывшим банком также сложено из шлакового кирпича, но сейчас из-за обшивки это не узнать. То же можно сказать о здании на Почтовом проспекте, 39 – весь фасад многократно покрыт

побелкой. Благодаря повреждениям откосов менявшихся окон, можно увидеть, что материал откосов – шлаковый кирпич. Кирпичный свод окон состоит из красного кирпича.

Следует подчеркнуть, что распространение шлакового кирпича не ограничивается границами старого местечка Кривой Рог. Этот кирпич является весьма распространенным строительным материалом в дореволюционных постройках других районов современного Кривого Рога, которые ранее не входили в состав местечка. Этот строительный материал в огромных количествах использовался в строительстве многочисленных рудничных построек (например, здание дореволюционной электростанции на руднике Галковского); жилых домов рудничных колонок (например, близ железнодорожных станций Шмаково и Вечерний Кут, прекрасно сохранились), железнодорожных объектов (здание дореволюционного железнодорожного депо в районе Старого Ингульца) и многих других. Во многих рудничных постройках распространено заполнение кварцитом пространства между «направляющими», сложенными из шлакового кирпича.

На старых улицах центральной части города часто встречаются кирпичные дорожки из красного и шлакового кирпича. Придерживаемся точки зрения, что большая часть таких дорожек была построена в послереволюционный или послевоенный период, когда кирпич брался для обустройства города из разрушенных дореволюционных зданий.

Ближайшим к местечку Кривой Рог Херсонского уезда Херсонской губернии производством по изготовлению описываемого кирпича был завод шлакового кирпича в деревне Гданцевка Моисеевской волости Александрийского уезда Херсонской губернии, которым владели Должанский И.М., Пенцлин А. Р. и Левенберг Н. М. (1914 г., [3, с. 8]) и, по другим первоисточникам, французское Акционерное Общество Криворожских Железных Руд (1917 г., [4, с. 56]). Расстояние до Гданцевки по прямой через реку Ингулец от пересечения ул. Свято-Николаевской с пр. Почтовым составляет около 1400 м. Ближайшее сырье в достаточных объемах для данного

завода шлакового кирпича мог поставлять только Гданцевский чугунолитейный завод, на котором при чугунном литье образовывались металлургические шлаки. Нельзя снимать и вероятность того, что какая-то часть шлака могла поступать и из других многочисленных металлургических производств Екатеринославской губернии.

Гданцевским доменным (чугунолитейным) заводом в деревне Гданцевка (сейчас – территория Центрально-Городского района Кривого Рога) владело указанное ранее Общество Криворожских Железных Руд. Кроме завода, общество владело еще железными рудниками при ст. Карнаватка (рудник «Саксаганский») и при ст. Кривой Рог Екатерининской железной дороги (Игулецкий рудник № С). Правление общества было в Париже. Директор-распорядитель Общества – горный инженер М.Ф. Шимановский. Помощник директора – М.А. Роговский.

Литейный чугун на Гданцевском заводе производился на 2 печах, еще одна печь находилась в ремонте. Завод работал на руде из собственных железных рудников. В 1901 г. работало 340 рабочих. Производительность в 1900 г. составила 3.227.520 пудов чугуна, из которых вывезено на рынок – 2.870.177 пудов. В 1901 г. предполагалось произвести 3.200.000 пудов чугуна. Потребление руды и топлива в 1900 г. составило: 6 млн. пудов железной руды и 40.000 пудов никопольской марганцевой руды, угля и кокса – 8 млн. пудов. Из сырых материалов в 1900 г. заводом получено минерального топлива – 5.621.856 пудов, руд железных и марганцевых – 1.131.363 пудов, флюсов – 2.350.264 пудов, строительных материалов – 83.906 пудов и прочих материалов – 29.574 пудов [2, с 397].

Марганец является весьма необходимым элементом при выплавке железа – он связывает серу и кислород (является раскислителем). Марганцевые руды использовались как обычная добавка к железным рудам при выплавке чугуна и могли идти на доменную плавку отдельных партий ферромарганца. Таким образом, внешние признаки (зеленовато-голубоватая окраска) наличия

соединений марганца в описываемом шлаковом кирпиче вполне соответствуют историческим и технологическим данным.

По данным рекламы [3, с. 8], Товарищество Криворогского железопортландского цементного завода и строительных материалов инженера И. М. Должанского, А. Р. Пенцлина и Н. М. Левенберга, кроме шлакового кирпича, также производило железопортландский цемент, лекальный кирпич для шахт и колодцев, материал для штукатурки. Учитывая огромные рекламируемые объемы производства – 12 млн. кирпичей в год, можно с уверенностью утверждать, что именно из кирпича завода Должанского И.М. и его коллег выстроены описанные выше дома.

Нами обнаружена часть кладки (видимо, из ответственной карнизной части) с использованием строительного раствора на основе «железопортландского» цемента. Этот раствор выделяется глубоким бирюзоватым оттенком и высокой прочностью.

Петров А.Н. приводит письмо начальника Горного Управления Южной России по горному делопроизводству Министерства Торговли и Промышленности, г. Екатеринослав, от 17 марта 1917 г. [4, с. 56]. В нем указывается, что на Гданцевском заводе Французского Акционерного Общества под наименованием «Анонимное Общество Криворожских железных руд» в составе администрации и служащих были: управляющий кирпично-цементным отделом Должанский И. М., а также заведующий кирпично-цементным цехом Маевский С. В. То есть, в составе Гданцевского завода были кирпично-цементный отдел (надо полагать – административное управление) и кирпично-цементный цех (непосредственное производство). Сейчас нельзя точно узнать, завод шлакового кирпича Должанского и его коллег и кирпично-цементный цех Гданцевского завода – одно и то же производство или нет. В ту эпоху, как и сейчас, собственнические, акционерные и арендные взаимоотношения могли быть самыми разнообразными в разные годы для одного и того же производства. Скорее всего, это было одно и то же производство. Нельзя исключать, что это были технологически близкие цеха,

но со своей определенной спецификой. Пенцлин Альфред Робинovich, германский подданный, владел (совместно с Киселевым С. С.) еще одним похожим производством – Екатеринославским бетонно-кирпичным заводом [7, с . 290].

Должанский И. М. упоминается и как владелец строительной конторы, располагавшейся в его собственном доме на ул. Глинки [3, с. 15]. Кроме того, он имел каменоломни (ломки) известняка при с. Александров Дар (Рахмановка). А его отец, Моисей Соломонович, такие же каменоломни – на земле Общества Криворожских железных руд. Кроме того, у Должанского И.М. был еще брат – Борис Моисеевич. Должанский Борис Моисеевич и Должанский Исаак Моисеевич, а также Юдович Абрам Исаакович совместно занимались устройством и эксплуатацией известковых печей при руднике Коломойцевой при разъезде Шимановском [6, с. 8].

Таким образом, основная часть зданий местечка Кривой Рог, а также многие дореволюционные здания Криворожского рудничного района, были построены из шлакового кирпича. Шлаковый кирпич производился в кирпично-цементном цехе Гданцевского доменного завода Акционерного Общества Криворожских Железных Руд (управляющий кирпично-цементным отделом Должанский И. М., заведующий кирпично-цементным цехом Маевский С. В), а также на заводе шлакового кирпича Товарищества Криворожского железо-портландского цементного завода и строительных материалов инженера И. М. Должанского, А. Р. Пенцлина и Н. М. Левенберга. Предполагается, что указанные два кирпичных подразделения были одним и тем же производством, различные названия определены разными собственническими или арендными взаимоотношениями в разные годы. Очевидно, именно строительная контора Исаака Должанского занималась непосредственно строительством в местечке Кривой Рог, в частности, строительством из шлакового кирпича.

Кроме исторического контекста, на приведенном примере можно увидеть, как в дореволюционное время успешно решались актуальные сейчас вопросы:

переработка производственных отходов, выпуск качественной строительной продукции из них, активное развитие на этой основе градостроительства.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА:

1. Аблец В.В. Из чего построен Городь (Кривой Рогъ) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://blog.i.ua/user/2728055/1914778/> (з экрана 17.03.2017 р.).
2. 5. Горнопромышленный указатель Донецкого бассейна // Состав. В.М. Коробковым. – Харьков: Паров. Типо-Литография Зильберберг и С-вья, 1901. – 523 с.
3. Деловой и коммерческий Кривой Рог и его рудничный район. Справочная книга и адрес-календарь. Издательство Минухина Э.А., Стецовского Я.И., 1914. – 370 с.
4. Петров А.Н. Первоисточники – чистые родники. Книга вторая / А.Петров. – Днепропетровск, 2011. – 184 с.
5. Рукавицин И.А. Кривой Рогъ в открытках, документах, фотографиях / Игорь Рукавицин – К.: Книга-плюс, 2010. - 128 с.
6. Тарасов А.В. Матеріали нотаріуса М.М. Федорова як джерело з історії міста періоду Першої світової війни [Електронний ресурс]/ Андрій Тарасов // Матеріали Других Історико-краєзнавчих читань «Криворіжжя: погляд у минуле». – Кривий Ріг, 2016. – С. 6-10. – Режим доступу: <http://kdpu.edu.ua/istorii-ukrainy-ta-pravoznavstva/kraieznavstvo.html>
7. Фабрики и заводы всей России. Сведения о 31,523 фабриках и заводах. – Киев: Книгоиздательство Т-ва Л.М. Фиш, 1913. – 1687 с.

Дом во дворе на углу проспекта Почтового (бывший пр. К. Маркса) и ул. Александра Поля (бывшая ул. Октябрьская, д. 1А). Первый этаж - керамический кирпич, второй - шлаковый кирпич (ШК).

Тот же дом. Внизу - кладка из неправильных блоков известняка, сверху - из ШК. Местами - кварцит.

Ул. Глинки, д. 6. Цоколь дома - кварцит (на углу - известняк), ответственные направляющие и прямолинейные части - ШК. Заполнение стен – известняк.

Тот же дом, взгляд поближе: известняк, кварцит и ШК.

Ул. Глинки, д. 12 А (дом Чердакова). Полностью построен из ШК.

Ул. Старгородская (Розы Люксембург), д. 6. Полностью – ШК.

Дорожка по ул. Старгородской. Светло-серый кирпич шлаковый дореволюционный. Красный - керамический советский. Темно-серый - шлаковый советский, по размеру немного меньше дореволюционного.

Ул. Позитивная (бывшая - Джапаридзе), д. 4. Полностью - ШК

Тот же дом, детали кладки.

Здание дореволюционного железнодорожного депо в районе Старого Ингульца. ШК + блоки известняка.

Здание дореволюционной электростанции на руднике Галковского. Полностью - ШК.

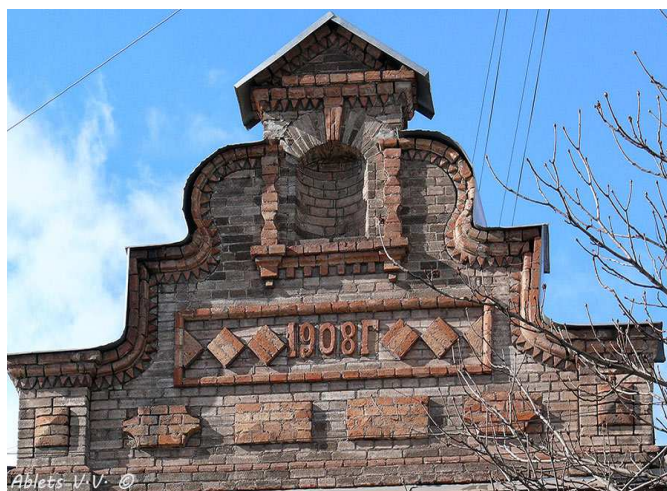
Бывший Новороссийский рудник. Казармы. Стены – ШК

Близ ж.д. ст. Вечерний кут. ШК.

Особое украшение дома Федоренко - фронтоны с датой.

Задорожна Л.В.
кандидат педагогічних наук, доцент
Криворізький державний педагогічний університет

**ДІЯЛЬНІСТЬ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ У РЕГІОНАЛЬНОМУ ВИМІРІ:
БЕРЕЗЕНЬ 1917 – КВІТЕНЬ 1918 РР.
(на прикладі новітньої історії Криворіжжя)**

Розвиток незалежної Української держави на сучасному етапі, її внутрішньополітичної діяльності не може успішно здійснюватися без вивчення і узагальнення історичного досвіду її державотворчих процесів на різних історичних етапах. Пошук оптимальних підходів до внутрішньої політики незалежної України ставить завдання ґрунтовного вивчення традицій та уроків процесу формування та реалізації завдань внутрішньополітичної діяльності українських державних утворень на прикладі регіональної історії. Особливо багатий і повчальний для сьогодення досвід боротьби на захист української державності накопичено у дослідженнях, присвячених періоду існування Центральної Ради. Процес формування та діяльності Центральної Ради сучасні дослідники поділяють на декілька етапів, а саме: 1. Становлення УЦР, формування її складу, боротьба за демократизацію й українізацію, співробітництво з Тимчасовим урядом, кристалізація ідеї автономії України в складі Росії (березень – початок червня 1917 р.). 2. Поглиблення процесу державного будівництва в Україні на засадах автономно-федеративного принципу, легітимізація автономії в умовах досягнення тимчасового компромісу з Тимчасовим урядом (кінець червня – початок жовтня 1917 р.). 3. Боротьба за владу з центральним більшовицьким урядом (жовтень 1917 р. – січень 1918 р.). 4. Існування формально самостійної Української Народної Республіки під протекторатом Німеччини й Австро-Угорщини (березень – 28 квітня 1918 р.).

Лютнева революція принесла народам Російської імперії довгоочікувані зміни. У лютому – березні 1917 р. у зв'язку з падінням царського режиму українське суспільство опинилося у складних умовах. В один момент було зруйновано старі інститути влади, а на їх місці починають виникати одночасно

декілька владних осередків. На Криворіжжі з початком революції у боротьбі за владу зійшлися російські більшовики, адміністрація Тимчасового уряду та, власне, українські сили. Слід також зауважити, що в межах сучасного Кривого Рогу проживала велика кількість селян (більше 60% населення), які також приймали активну участь у громадському житті краю. Отже, загалом Лютнева революція у регіоні пройшла мирно, без застосування збройного насильства і кровопролиття. Протягом березня у Кривому Розі були створені міський та волосний громадські виконавчі комітети, які підтримували Тимчасовий уряд. Одночасно була обрана Криворізька рада робітничих, солдатських і селянських депутатів, де переважали есери, меншовики та представники національно-демократичних партій [3, с.61]. На заводах і рудниках існували комітети, якими керували меншовики та есери, як і в утворених пізніше професійних спілках робітників [1, с. 32].

1917 року вперше в історії Криворіжжя легально відсвяткували 1 Травня. Відбулися мітинги на рудниках. Мітинг на просторій базарній площі зібрав до десяти тисяч робітників, селян та солдатів. Саме на ньому виявилися розбіжності у позиціях партій, котрі діяли у Кривому Розі. Якщо меншовики та есери виступали за підтримку Тимчасового уряду і таким чином за обмеження революції, то більшовики висунули гасло «Ніякої підтримки Тимчасовому урядові!» Національні ж українські партії виявилися серйозними опонентами як більшовиків, так і інших партій в питаннях національного плану [4, с.115]. Таким чином, з лютого до кінця червня у місті різні партії розгорнули боротьбу за вплив на широкі народні маси.

Організаційно національний рух цього періоду передусім проявився у відродженні традиційного осередку – «Просвіт». У подальшому ці організації відіграли значну роль у консолідації національних сил краю. Члени осередків «просвіт» у містах і селах інформували населення про хід і наслідки Першої світової війни, революційних подій у Росії, ознайолювали трудящих з рішеннями Українського національного конгресу, універсалами [1, с.24]. Першу «Просвіту» у Кривому Розі було відкрито на Долгінцево 8 квітня 1917

року, у Кривому Розі – 1 травня, у селі Широке – у червні, у с. Веселі Терни – у жовтні. Ці організації на Криворіжжі відкривали українські гуртки мистецького і освітнього спрямування, поширювали газети «Вісник» та «Вісник товариства «Українська Хата» [7, с. 542].

У квітні-червні 1917 р. національно-демократичні громадські, політичні організації підтримали заходи Центральної Ради по здійсненню аграрної реформи в Україні. На Криворіжжі до цієї роботи долучився І. Мазепа, П. Феденко, інші керівники, активісти губернської організації УСДРП. Селянське населення краю чекало від Центральної Ради розв'язання земельного питання, і це було головною причиною її підтримки з боку перших. Про це свідчить факт, що більшість селян краю на виборах до Всеросійських та Українських установчих зборів віддали свої голоси українським партіям, в основному Українській партії соціалістів - революціонерів. У цей період представники українських партій також ініціювали створення земських управ у сільській місцевості для забезпечення організованого, зваженого поділу поміщицьких, церковних, царських землеволодінь між тими, хто міг успішно господарювати.

У середині квітня по травень 1917 р. згідно з постановою Всеукраїнського національного конгресу у багатьох губерніях України відбулися Українські національні зїзди. Перший губернський з'їзд Української Ради у Катеринославі відбувся 21 – 22 травня 1917 р. вона представляла собою місцеву складову системи управління Центральної ради. Історики стверджують, що дана установа брала активну участь у політичному і громадському житті краю [1, с. 25]. 10 червня 1917 р. У I Універсалі Українська Центральна Рада закликала: «Кожне село, кожна волость, кожна управа городська чи земська, яка стоїть за інтереси українського народу повинна мати найстійкіші організаційні зносини з Центральною Радою. Там, де через якісь причини влада зосталась у руках людей, ворожих до українства, приписуємо нашим громадянам провести широку, дужу організацію та освідомлення народу, й тоді перевибрати адміністрацію [8, с. 104]». Але Українська Центральна Рада у Києві не надто

переймалася проблемами земств. Отже, внутрішня політика як Української Центральної Ради, так і Тимчасового уряду, яка не була спрямована на розв'язання проблем Катеринославщини, призвела до зневіри населення краю та втрати довіри до влади. Як наслідок, селяни не проявили активності під час виборів до волосного земства. Вибори, проведені у серпні – вересні 1917 р. у Криворізькій волості, показали, що депутати, в основному, стояли на позиціях есерів, соціал-демократів, кадетів [7, с. 206].

Влітку 1917 р. Криворіжжя охопила велика економічна криза. Доведені до відчаю народні маси вимагали негайного усунення злиднів та тягот життя, передачі землі селянам. Проте, вирішення питання про землю затягувалося, не спостерігалось і радикального вирішення соціально-економічних проблем. Та, навіть більше, без особливих заперечень Центральна Рада 4 серпня прийняла «Тимчасову інструкцію Генеральному Секретаріатові Тимчасового уряду на Україні». Відповідно до цього документа не підлягають владі Генерального Секретаріату як неукраїнські, Харківська, Херсонська та Катеринославська губернії [5, с. 32], що виводило Катеринославщину з під юрисдикції Центральної Ради і, тим самим, відштовхнуло широкі маси регіону від неї. Свідченням неефективної роботи політичних українських партій може бути і відсутність їх осередків у повітах губернії. Так, у доповідній записці П. Феденка до вищого керівництва Центральної Ради, датованій від 09 серпня 1917 р., зазначалося, що у центрі Криворізького залізорудного басейну не було жодної української партії [6, с. 119]. Але, дослідники стверджують, що деякі осередки змогли активізувати свою роботу, особливо після подій 3 – 4 липня 1917 р. у Петрограді, коли двовладдя завершилося перемогою Тимчасового уряду. Їх члени вели організаторську та агітаційну роботу. Під впливом роботи національних політичних організацій з червня 1917 р. у Кривому Рогі почали формуватися загони «вільних козаків», які спочатку формувалися на добровільних засадах. Масове створення гайдамацьких загонів припадає на осінь 1917 року. Згодом подібні осередки утворилися при всіх великих рудниках. Поступово вони увійшли до складу військ Вільного

реєстрового козацтва, керованих С. Петлюрою – генеральним секретарем військових справ уряді УНР [3, с. 64]. Активісти української соціал-демократії вирішували невідкладні питання економічного, культурного життя місцевого населення Криворіжжя. 1 вересня 1917 р. у Веселих Тернах було відкрито першу національну гімназію. Організатором справи був соціал-демократ П. Феденко. У гімназії учні вивчали українську мову та літературу, литину, історію, культуру України та країн світу. Але, нажаль, подібні події були поодинокими.

Наприкінці літа – восени 1917 р. поступово починає зростати авторитет проукраїнських сил. У жовтні 1917 р. Катеринославська дума ухвалила резолюцію, в якій вказувала на те, що Тимчасовий уряд порушує право української нації на самовизначення. Індикатором підтримки національних сил стали вибори до міської Думи, що відбулись у серпні 1917 р.. Жовтневий переворот криворізька громада в цілому зустріла з тривогою. Прийнятий невдовзі після перевороту III Універсал, який зобов'язував український народ охороняти свободу національного розвитку всіх народів, що живуть на Україні, визнання «національно-персональної автономії» – було сприйнято з задоволенням. Мешканці Криворіжжя вітали ідею УНР, сподіваючись на покращення життя в нових умовах [4, с. 120]. 28 жовтня на засіданні Криворізької ради було заявлено про підтримку рішення ЦР зібрати Українські установчі збори [3, с. 66]. Але, представники національної еліти Катеринославщини П. Феденко та І. Мазепа стверджували, що у краї Універсал не викликав особливого ентузіазму [6, с. 119].

Представники соціал-демократичних та національно-демократичних партій у Криворізькій раді засудили жовтневі дії більшовистських сил у Петрограді, а 18 листопада вони зібрали засідання Ради, щоб не допустити посилення позицій більшовиків. Обурені поведінкою більшості в Радах більшовики, підтримані робітниками, вимагали переобрання місцевих Рад. У листопаді відбулися нові вибори до Криворізької ради, які засвідчували

посилення позицій більшовиків. У грудні 1917 року політичне становище на Криворіжжі вкрай загострилося: після I Всеукраїнського з'їзду Рад у Харкові депутати Криворізької ради остаточно розподілилися на політичні блоки. Один очолювали більшовики, інший соціал-демократичні, національні партії, які склали більшість голосів у міській раді. Саме вони прийняли рішення про визнання влади Центральної Ради та продовжили формування нових загонів «вільних козаків». 29 грудня 1917 р. радянські війська на чолі із В. Антоновим – Овсієнком отримали перемогу над збройними силами Центральної Ради. Події у Катеринославі були реакцією Раднаркому Росії на відмову Центральної Ради виконати ультимативні вимоги від 5 грудня 1917 р. Радянські війська стрімко просувалися на Кривий Ріг. 24 – 26 грудня робітничі загони на чолі з більшовиками здійснили обстріл помешкання Криворізької Ради і почали роззброювати гайдамацькі курені. Чисельність Червоної гвардії досягла 550 чоловік. У зв'язку із наступом радянських військ з Катеринослава на П'ятихатки всі частини армії УНР з Криворіжжя було перекинуто на фронт. Це полегшило захоплення влади більшовиками і за підтримкою регулярних частин Червоної Армії, які 9 січня зайняли Кривий Ріг, остаточно укріпивши тут радянську владу [7, с.197]. До середини січня 1918 р. вся Катеринославщина виявилася у руках більшовиків.

Після укладання Брест - Литовського мирного договору з Центральними державами союзницькі німецькі, австро-угорські війська та війська Центральної Ради розпочали наступ проти більшовиків углиб України. З березня на Катеринославщині точилися жорстокі бої. 29 березня 1918 р. німецькі війська захопили Кривий Ріг. Окупанти встановили на території Криворіжжя, як і всюди, жорстокий окупаційний режим. Вони вивозили в Німеччину ешелони з залізною рудою та іншим непродовольчим і продовольчим вантажем. Опір робітників і селян долався за допомогою репресій, масових катувань та розстрілів. Жорстокі репресії не зламали трудящих Кривого Рога. Гірники відмовлялися працювати. Саме тому окупаційна влада не змогла налагодити видобуток руди. Неорганізований опір робітників і селян окупаційному

режимові долався за допомогою репресій, масових катувань та розстрілів. Урядом УНР було зроблено спроби відновити владу у провінції. Для цього при головнокомандуючому німецькими силами в Україні було створено посаду головного комісара уряду УНР (її посів О. Коморний), який мав не лише представляти інтереси Республіки, а й повернути до праці на місцях усі легальні установи та опікуватися відновленням спокійного життя у повітах [2, с. 263]. Центральна Рада, прийшовши до влади, готувалася до скликання проголошених Третім Універсалом Українських установчих зборів. Згідно III Універсалу вибори на Катеринославщині мали проходити наприкінці 1917 – на початку 1918 р. Але ситуація як у краї так і на Криворіжжі склалася таким чином, що на час виборів регіон було захоплено радянськими військами, командування яких проголосило відновлення радянської влади. Подальші події склалися так, що вибори до Українських установчих зборів провести вже не вдалося.

Таким чином, регіональна політика Центральної Ради мала суто декларативний характер. Вона призвела до зневіри населення краю та втрати довіри до влади. Органи місцевого самоврядування і місцева державна адміністрація не мали ані коштів, ані належних законних механізмів, ані силових можливостей для здійснення своїх повноважень і реального впливу на місцеве життя. Водночас, слід зазначити, що у колі місцевих діячів, що належали до українських національних партій та організацій, не залишилося поза увагою жодне з питань, що стосувалося майбутнього нашого краю і України в цілому.

ДЖЕРЕЛА та ЛІТЕРАТУРА:

1. Братаніч Б. В., Романенко М. І. Історія рідного краю. Дніпропетровщина: Наш край під час Першої світової війни, Національної революції та соціалістичного будівництва. 1914 – 1917 рр. / Б.В. Братаніч, М. І. Романенко. – Дніпропетровськ: Дніпрокнига, 2007. – 414 с.
2. Гай-Нижник П. П. Формування центральних та місцевих органів виконавчої влади в Україні за доби Центральної Ради (1917–1918 рр.) / П.

- П. Гай-Нижник // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2009. – Вип. XXIV. – С. 229 – 270.
3. Комаров В.О., Матрос А.А., Брижатенко О.Б. Криворіжжя в 1917 – 1920 роках / В.О. Комаров, А.А. Матрос, О.Б. Брижатенко // Історія Криворіжжя: сучасний погляд на історичні періоди, постаті та краєзнавчі дослідження: Збірка статей. – Кривий Ріг: Видавничий дім, 2001. – 160 с.
  4. Комаров В. О., Мельник О.О. Історія Криворіжжя: Навчальний посібник для загальноосвітніх навчальних закладів / В.О. Комаров, О.О. Мельник.- 2004. – 264 с.
  5. Манько А. О. Вплив революційних подій 1917 р. на діяльність земств Катеринославської губернії / А.О. Манько // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження: зб. наук. пр. / редкол. : С. І. Світленко (голов. ред.) та ін. – Дніпропетровськ. : Ліра, 2015. – Вип. 13. – 236 с.
  6. Манько М. О. Національна еліта Катеринославщини у державотворчих процесах періоду початкових етапів Української революції (березень 1917 – квітень 1918 рр.) / М.О. Манько // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження: зб. наук. пр. / редкол. : С. І. Світленко (голов. ред.) та ін. – Дніпропетровськ. : Ліра, 2015. – Вип. 13. – 236 с.
  7. Мельник О.О., Балабанов С.В. Історична енциклопедія Криворіжжя / О.О. Мельник, С.В. Балабанов. – Кривий Ріг, 2007. – Том I. – 604 с.
  8. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали (упор. В. Верстюк). - Т. 1. – К.: Наукова думка, 1996. – 591 с.

Шляхтич Р. П.
кандидат історичних наук
Криворізький державний педагогічний університет

ЛІКВІДАЦІЯ ОСЕРЕДКІВ ОУН НА КРИВОРІЖЖІ: АГЕНТУРНІ СПРАВИ «САМОСТІЙНИКИ», «ДЕРЖАВНИКИ»

Протягом окупації в Кривому Розі створюється ціла мережа націоналістичного підпілля. З поверненням у Кривий Ріг радянської влади у лютому 1944 року розпочинається робота, щодо виявлення та ліквідації націоналістичних осередків у місті. Особлива роль відводилась агентурно-оперативним заходам, що їх мали здійснювати відділи по боротьбі з бандитизмом при УНКВС в Дніпропетровській області.

Метою роботи є проаналізувати агентурно-оперативні заходи, що їх здійснювали відділи по боротьбі з бандитизмом УНКВС, щодо виявлення та ліквідації націоналістичного підпілля у Кривому Розі.

Завдання:

1. Проаналізувати агентурну справу «Самостійники»
2. Проаналізувати агентурну справу «Державники»

15 листопада 1943 року криворізька оперативно-чекістська група увійшла в свій район і почала збирати інформацію щодо діяльності ОУН в місті. Зі складу націоналістично-налаштованих осіб криворізькою опергрупою були завербовані агент «Сергіїв», та агент «Відважний» (Іван Бондаренко) [1, арк.38] інформація яких, дала можливість завести агентурну справу «Державники» по якій проходили члени націоналістичного підпілля у селищі Веселі Терни[1, арк.36] (сьогодні входить до Кривого Рогу – Авт.). Згідно даних, що надали агенти, у лютому 1944 року органами НКВС було заарештовано 5 осіб і стільки ж у березні того ж року. В ході оперативної розробки було з'ясовано, що підпіллям в с. Веселі Терни керував Семен Дядик. В кінці 1943 року осередок ОУН(Б) під керівництвом С. Дядика велику увагу приділяв вербуванню нових кадрів для УПА. До УПА особи мали спрямовуватись забезпечені продуктами та зброєю. З цією метою були пограбовані млини та маслопереробні заводи в регіоні. Причому діяли вони під виглядом партизанського загону Калашнікова. Для отримання зброї С. Дядик давав вказівки учасникам ОУН(Б) роззброювати відділи калмиків, що діяли на Криворіжжі, а також загони поліцейських [1, арк.58].

Не всі фігуранти агентурної справи погоджувались співпрацювати зі слідством. Тому працівниками НКВС застосовувались заходи внутрішньокамерної розробки. Так, в ході реалізації агентурної справи «Державники», був заарештований Іван Ткачев. Його звинувачували в організації та керівництві терористичною групою криворізької ОУН(Б). Проте, під час слідства він симулював психічний розлад. Тому, до нього була застосована внутрішньокамерна агентурна розробка. В його камеру був підсаджений агент «Зарянський», який виявив, що В камері Іван Ткачев веде себе досить адекватно і навіть через трубу обігрівача спілкується з заарештованим у сусідній камері членом Криворізького націоналістичного

підпілля Павлом Придачійм [1, арк. 23]. Отримана в такий спосіб слідчими інформація змусила І. Ткачева давати покази.

Проте, найбільша робота була проведена за агентурною справою «Самостійники», оперативна розробка якої дозволила виявити розгалужену мережу націоналістичного підпілля в рудничних поселеннях північної частини Кривого Рогу. Ця агентурна справа була заведена у березні 1944 року. За наявними у радянських спецслужб даними націоналістичне підпілля в селищі рудника ім. Леніна очолював Павло Барабаш. Він мав тісні контакти з В. Гададою «Олесем» (керівником Криворізького окружного проводу); «Петром» (представник Криворізького окружного проводу ОУН(Б)); «Клавою»¹ (емісаром крайового проводу ОУН(Б), яка займалась підготовкою та відправленням молоді до УПА) [3, арк.53зв.]. Загалом було виявлено, що націоналістичне підпілля діяло в поселеннях п'яти рудників Кривого Рогу («Першотравневий», «Червоногвардійський», «ім. Фрунзе», «ім. Кагановича», «ім. Леніна»), а також на поселенні КРЕСу. Ці населені пункти в роки окупації Кривого Рогу входили до складу Вечірньо-Кутської управи.

За матеріалами, які вдалось встановити у ході слідства і з'ясувати агентурним шляхом, місцеві націоналісти проводили досить активну роботу. Так, на поселеннях рудників «ім. Фрунзе» та «Першотравневому» діяли дві типографії, які організували та обслуговували «Богдан» і «Клава». Також значна увага приділялась терористичним актам проти німецьких вислужників [1, арк.57]. Так, 27 вересня 1942 року М. Барабаш, виконуючи завдання М. Кривошапки, вбив німецького коменданта в с. Миролюбівка П'ятихатського району. У цьому йому допомагали Ф. Рева, Р. Луговий та «Степан» [5, арк. 149зв.-150]. Також готувались замаху на коменданта криворізької поліції Бориса Юзефовича та слідчого місцевої жандармерії Манзя. Декілька разів українські націоналісти намагались вбити заступника начальника криворізького СД Василя Пастернака. Ці факти свідчили про доволі потужну та законспіровану організацію, що діяла в цьому регіоні. Тому для більш глибокої

---

¹ Очевидно мова йде про Клавдію Коваленко, яка досить активно діяла на рудниках протягом 1943 року.

розробки націоналістичної мережі до неї були інфільтровані радянські агенти: Ксенія Бабенко «Белая», агент «Руслан», агент «Находчивий» та завербований учасник місцевого підпілля Валентин Манько.

Ксенія Бабенко була заарештована ще 22 лютого 1944 року. На слідстві з'ясувалось, що вона восени 1941 року влаштувалась на посаду коректора газети «Дзвін» і надрукувала в ній декілька статей. Крім того, вона була знайома з багатьма місцевими націоналістами. Тому вона була завербована і почала давати оперативну інформацію. Матеріали, які вона надала дозволили вже 2 березня 1944 заарештувати Надію Шишку за приналежність до ОУН [3, арк.89]. Виявилось, що вона мешкала у одній квартирі зі зв'язковою між Криворізьким та Широківським проводами ОУН(Б) Любою Мухіною. В результаті Л. Мухіну теж було заарештовано, пізніше, вона була завербована під псевдом «Клава» [1, арк.91].

В травні 1944 року від агента «Руслана» була отримана інформація, що на поселенні КРЕСу з'явилися Григорій Манько та його син Валентин. Згодом їх було заарештовано. Під час слідства з'ясувалось, що Г. Манько був залучений до ОУН в жовтні 1942 року головою комітету самодопомоги Вечірньо-Кутської управи Данилом Ганзенко. За завданням останнього Григорій вербував до ОУН(р) місцевих мешканців та проводив агітаційно-пропагандистську роботу [1, арк.167]. На квартирі у Г. Манька мешкав Роман Луговий, який за інформацією НКВС очолював «Спілку молоді України» [2, арк.49]. Його син Валентин був залучений до «Спілки молоді України» Галиною Ганзенко та Людмилою Кривошапко. Під час слідства В. Манько дав інформацію про шістьох відомих йому членів «Спілки». На його думку, ця організація мала готувати молодь для вступу в ОУН. З метою подальшої розробки учасників цієї організації Валентин Манько був завербований органами НКВС [1, арк.169]. Проте, співпраця сина з радянськими спецслужбами не врятувала ні його самого, ані його батька. Батько був засуджений до 15 років каторжних робіт з конфіскацією майна [2, арк.68], а син до 10 років.

В червні 1944 року від агента «Находчивий» було отримано агентурне донесення про місцеперебування ще одного фігуранта агентурної справи «Самостійники» Якова Куренного. Він з квітня 1942 по січень 1943 року очолював мережу магазинів споживспілки на руднику «ім. Леніна». Це дало йому можливість за завданням П. Барабаша створити своєрідний фонд для допомоги членам та симпатикам ОУН(Б) [4, арк.15;30]. В результаті він теж був засуджений до 15 років каторжних робіт з конфіскацією майна.

В той же час, реалізація агентурної справи «Самостійники» продовжувалась. 19 червня 1944 року агент «Белая» надала інформацію яка дала можливість заарештувати Галину Лисенко. Восени 1941 року вона знайомиться з військовим референтом Південної похідної групи Миколою Павлишиним («Матвієм») і невдовзі стає його нареченою. Вона була знайома з деякими місцевими націоналістами, а після арешту «Матвія» німцями взимку 1942 року, відвідувала його у криворізькій в'язниці [1, арк.171]. Цього виявилось досить для її засудження до 20 років каторжних робіт.

Загалом, в процесі розробки агентурної справи «Самостійники» виявлено більше 70 осіб, які входили до підпільної мережі і майже половина з них була заарештована. На учасників націоналістичного підпілля на рудничних поселеннях Кривого Рогу було заведено близько 10 кримінальних справ.

Таким чином, в ході реалізації агентурних справ «Державники» та «Самостійники» було майже ліквідовано націоналістичне підпілля на території Кривого Рогу. Проте, арешти українських націоналістів продовжувались і у 1945 році.

ДЖЕРЕЛА:

- 1.Галузевий державний архів Служби безпеки України. – Ф.2. – Оп.93. –Спр.24
2. ДА СБ України, м. Дніпро. – Фонд кримінальних справ– Спр. П-13930
3. ДА СБ України, м. Дніпро. – Фонд кримінальних справ– Спр. П-24492. – Т.1.
4. ДА СБ України, м. Дніпро. – Фонд кримінальних справ – Спр. П-26470
5. ДА СБ України, м. Дніпро. – Фонд кримінальних справ – Спр. П-25657.

Структура криворізького окружного легедованого проводу

Агентурна справа «Захід»

- розроблялись 13 осіб. Надавала інформацію агент «Бистрова»

Агентурна справа «Самостійники»

- Розроблялись 4 особи. Об'єкт агентурної розробки місцевий націоналіст Жуковський

Агентурна справа «Літератори»

- Розроблялось 4 особи. Об'єкт агентурної розробки – районний провідник ОУН Борис Назаренко

Дояр Л.В.,
кандидат історичних наук, доцент
(м. Київ)

ВИДАТНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ КІНОМИТЕЦЬ РОДОМ... З КРИВОРІЖЖЯ

Опинившись поза межами малої батьківщини, особливо гостро відчуваєш тягіння до земляків. Як виявилось, це почуття притаманне багатьом сучасним мешканцям столиці. Київ нагадує стародавній Вавилон: у 5-тимільйонному місті корінні кияни неначе розчинилися, а почуття земляцької єдності, підтримки і взаємодопомоги між новоприбулими жителями столиці вражають своєю непідробною щирістю. Дивно, але, живучи вдома, нерідко залишаєшся один на один зі своїми проблемами, а, опинившись на чужині, знаходиш порозуміння від зовсім невідомих тобі людей.

Дана вступна сентенція безпосередньо пов'язана з темою нашої статті, адже про її героя автор випадково дізнався від ректора Національної академії естрадного і циркового мистецтв Владислава Корнієнка, що є родичем

фігуранта цієї розвідки – Івана Сергійовича Корнієнка – видатного діяча України у галузі вітчизняного кіномистецтва. Дізнавшись про криворізьке походження автора, професор В.В. Корнієнко почав у захваті розповідати про свого славетного пращура з Криворіжжя, демонструвати підготовлені ним ювілейні видання, присвячені пам'яті дядька [1, 4, 5].

Переконавшись, що названа персоналія є відсутньою у об'ємній «Енциклопедії Криворіжжя» В.П. Бухтіярова, автор вирішив розширити коло видатних людей нашого «крицевого краю».

Отже, Іван Сергійович Корнієнко народився 27 листопада 1910 р. у селі Шестірня, що розташоване у сучасному Широківському районі Дніпропетровської області. Його шахтарська родина була бідною, хлопцю змолоду довелося працювати на копальнях Кривого Рогу, деякий час він жив у Нікополі і працював вантажником. Важку фізичну працю юнак не полишав, навіть, закінчуючи середню школу.

Як розповідає О. Мусієнко (одна з численних учениць професора І.С. Корнієнка), у 1927 р. майбутній кінознавець вступив на театральний факультет Одеського музично-драматичного інституту. Набуваючи акторських навичків, він грав у аматорському театрі.

Отримавши диплом у 1931 р., молодий спеціаліст поїхав на Донбас, де працював режисером тамтешнього театру робітничої молоді. У його репертуарі були як класичні («Наймичка»), так і революційно-драматичні («Республіка на колесах») твори. Однак, ця робота для нашого героя виявилася тимчасовою. У 1932 р. Іван Сергійович отримав посаду редактора-консультанта у сценарно-художньому відділі «Українфільму», що на той час функціонував у першій столиці радянської України – м. Харкові. Впродовж 1932-1941 рр. Корнієнко працював в Управлінні кінопромисловістю України. Напередодні війни у 1940 р. він вступив до лав ВКП(б).

Героїчною сторінкою біографії Корнієнка стала Велика Вітчизняна війна. Він був нагороджений орденами Вітчизняної війни 1 та 2 ступенів та багатьма медалями.

У перші повоєнні роки (1946-1949 рр.) І.С. Корнієнко працював у Міністерстві кінематографії УРСР та на славетній республіканській кіностудії ім. О. Довженка. Тривалий час (1949-1958 рр.) перебував в управлінському апараті ЦК КП(б)У, згодом, редагував журнали «Мистецтво» і «Новини кіноекрану». Науковий злет І.С. Корнієнка пов'язаний з його роботою у Київському інституті театрального мистецтва ім. І. Карпенка-Карого, де впродовж 1969-1975 рр. він займав посаду ректора. Дослідницький доробок І.С. Корнієнка – великий за обсягом і актуальний за своїм змістом. Вже у студентські роки Іван Сергійович проявляв неабиякий інтерес до теорії та практики радянського кіномистецтва. У 1933 р. вийшла друком його книжка «Кіно і молодь», у 1934 р. – розвідка «Арсенал» [4]. У післявоєнні часи він дослідив історію українського радянського кіномистецтва 1917-1929 рр. [10], написав розвідку, присвячену видатному вітчизняному кінорежисерові І.А. Савченку [3].

У цілому, 1960-70-ті рр. стали періодом узагальнення наукових і творчих здобутків митця. У цей час І.С. Корнієнко є автором кількох десятків розвідок про українське радянське кіномистецтво та співавтором енциклопедичного видання з історії українського радянського кіно [2, 3, 6-11]. По суті, професор І.С. Корнієнко був літописцем української кінематографії: саме він створив фільмографію українських радянських художніх фільмів [9, с. 185-227], уклав повноцінний перелік українських фільмів, удостоєних нагород на міжнародних кінофестивалях [9, с. 183], оприлюднив раніше невідомі факти з історії вітчизняного кіномистецтва, зокрема, з біографії режисера-новатора Леся Курбаса [9, с. 187].

Так, у монографії І.С. Корнієнка було проаналізовано період становлення вітчизняного кіно від режисерів Ханжонкова, Єрмолаєва, Харитонова, дореволюційних кінооператорів та перших кроків української кіноіндустрії (як-то, знімальна хроніка 1918-1919 рр., агітаційні фільми 1919-1921 рр., художній фільм «Шведський сірник» 1922 р. (режисер О. Курбас, оператор Є. Славінський, художник І. Суворов)) до вершин світового визнання. За

підрахунками І.С. Корнієнка, станом на початок 1970-х рр. міжнародні нагороди отримали 12 художніх українських фільмів (зокрема, «Земля» (1930 р.) та «Іван» (1932 р.) О. Довженка, «Нескорені» (1945 р.) М. Донського, «Третій удар» (1948 р.) та «Тарас Шевченко» (1951 р.) І. Савченка, «Весна на Зарічній вулиці» М. Хуциєва (1956 р.)); 5 документальних (серед яких «Квітуча Україна» М. Слуцького (1950 р.)); 13 науково-популярних (наприклад, стрічки М. Грачова «Вони бачать знову» (1947 р.) і «Портрет хірурга» (1964 р.), а мультиплікаційний фільм «Ведмедик і той, хто в річці живе» отримав Гран-прі на фестивалі «Золота тувелька» у Чехословаччині (1967 р.)) [9, с. 183-184]. Іван Сергійович Корнієнко прожив яскраве життя і покинув його передчасно, не доживши до поважного віку. Він помер напередодні свого 65-річного ювілею, 13 листопада 1975 р., і похований на Байковому кладовищі столиці. В пам'ять про свого талановитого керівника на фасаді навчального закладу колектив інституту встановив меморіальну дошку.

ДЖЕРЕЛА та ЛІТЕРАТУРА:

1. Життя в мистецтві. Іван Сергійович Корнієнко: Бібліографія до 100-річчя з дня народження/ [Упор. В.В. Корнієнко]. – Київ: ВД «Стилос», 2010. – 80 с.
2. Корниенко И.С. Кино Советской Украины. Страницы истории/ И.С. Корниенко. – М.: Искусство, 1975. – 241 с.
3. Корнієнко І.С., Бережний М.М. Ігор Андрійович Савченко/ І.С. Корнієнко, М.М. Бережний. – К.: Мистецтво, 1963. – 71 с.
4. Корнієнко І.С. Вибрані твори. До 100-річчя з дня народження. У 2-х т./ [Упор. В.В. Корнієнко] – К.: Майстер книг, 2010. – Т. 1. – 924 с.
5. Корнієнко І.С. Вибрані твори. До 100-річчя з дня народження. У 2-х т./ [Упор. В.В. Корнієнко] – К.: Майстер книг, 2010. – Т. 2. – 488 с.
6. Корнієнко І.С. Кіно і роки. Від німого до панорамного/ І.С. Корнієнко. – К.: Мистецтво, 1964. – 256 с.
7. Корнієнко І.С. На орбітах кіномистецтва. Про міжнародні кінофестивали/ І.С. Корнієнко. – К.: Мистецтво, 1965. – 48 с.
8. Корнієнко І.С. Мистецтво кіно. Принципи і художні засоби/ І.С. Корнієнко. – К.: Мистецтво, 1974. – 239 с.
9. Корнієнко І.С. Півстоліття українського радянського кіно. Сторінки історії/ І.С. Корнієнко. – К.: Мистецтво, 1970. – 228 с.
10. Корнієнко І.С. Українське радянське кіномистецтво 1917-1929 рр. Нариси/ І.С. Корнієнко. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959. – 143 с.

11. Корнієнко І.С. Чарівний промінь: Дослідження, статті, рецензії 1955-1975 рр./ І.С. Корнієнко. – К.: Мистецтво, 1981. – 182 с.

Стеблина І.О.
старший науковий співробітник
КЗК «Міський історико-краєзнавчий музей» КМР

ЯРМАРКИ ТА БАЗАРИ НА КРИВОРІЖЖІ В СЕРЕДИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

...чи не ті самі почуття вмиють хоплять вас
у вихорі сільського ярмарку, коли весь
народ зростається в одне величезне
страховище й ворушиться всім своїм
тулубом на майдані та тісних вулицях,
кричить, гогоче, гримить?

М.В. Гоголь. «Сорочинський ярмарок»

Тема торгівлі на півдні України завжди цікавила дослідників. Їй приділили значну увагу А. Скальковський, Д. Яворницький, М. Дружинін, І. Аксаков, М. Рубінштейн, Н. Полонська-Василенко, І. Гуржій, Г.Швидько та багато інших, а також автори художніх творів, зокрема М. Гоголь, О. Вишня. Джерельна база та історіографія цього питання подана в книзі А. Бойка «Південна Україна останньої чверті XVIII століття» [1, с. 5-51].

Становленню та розвитку торгівлі на Криворіжжі в кінці XVIII – на початку XIX століття присвячені роботи О. Мельника [2, с. 150-151; 3, с. 239-240], а період з кінця XIX до початку ХХ століття ще є недостатньо висвітлений. Матеріали земської статистики дають можливість доповнити відомості на цю тему.

З другої половини XIX століття в сільському господарстві Криворіжжя відбувались суттєві зрушення, пов'язані з скасуванням кріпосного права, що сприяло розвитку внутрішньої торгівлі й, у першу чергу, ярмаркової та базарної. Зростання валової продукції в поміщицьких і селянських господарствах, орієнтованих на ринок, в свою чергу посилило попит на землеробські знаряддя й механізми, що сприяло збільшенню їх виробництва. При слабкості стаціонарної торгівлі задоволення попиту на них відбувалось через ярмарки і базари.

Найчастіше ярмарки створювались у великих селах з населенням понад три тисячі осіб і приурочувались до річних свят або днів особливо шанованих в даній місцевості святих (наприклад, 9 березня – Сорока мучеників). В 1890 році Кривий Ріг і Широке входили в число шести поселень Херсонського повіту з населенням понад 5 тисяч жителів [4, с. 114]. В Кривому Розі ярмарки проходили там, де зараз розташований Центральний ринок.

В залежності від обсягів продажу останні поділялись на три розряди. Так, в 1871 році Верхньодніпровська земська управа віднесла Веселотернівський ярмарок до першого, а Лозуватський – до другого. Від розряду встановлювався і збір (в копійках): за «красний панський товар» (тобто виготовлений на фабриках) №№ 1-3 бралось по 50 за квадратний сажень, №№ 4-5 – по 30, інші номери – по 20; за бакалію – 40, за гончарну кераміку – 40, від торгуючих з рогожі – по 10 [7, с. 100-102].

Основним товаром на ярмарках була худоба і корми для неї. На першому місці стояли коні, потім йшли: гульова худоба (молодняк до трьох років), корови, вівці, свині, воли – в більшості все це належало місцевим жителям і частково прибувало з суміжних повітів (Олександрійського, Верхньодніпровського, Єлисаветградського). На «скотських» ярмарках головну роль відігравали гуртовики, які скуповували більшу частину худоби на випас – волів, корів і молодняк [5, с. 114]. В урожайні роки кошти з продажу худоби становили дві третини обороту ярмарків.

В меншій кількості тут продавались інші товари: селянський одяг, взуття, залізні, дерев'яні та шкіряні вироби, глиняний посуд, сільськогосподарський реманент (коси, плуги, рала, борони тощо), зерновий хліб, мануфактура і бакалія. В 1896 році продаж хлібу склав 0,5% від суми проданих товарів. Так, на Софієвському (колишнє с. Валове) ярмарку в той же рік реалізовано 54,4% зерна від привезеного; в Кривому Розі та Широкому – близько третини складав хліб і різні товари і 66% худоба. Загальний оборот на Софієвському ярмарку склав 17,4%, на Криворізькому і Широківському – 27,0% [12, с. 97].

В 1899 році на ярмарки Криворіжжя було завезено такі товари (розміщено в порядку зменшення обсягу): бакалія, землеробські знаряддя, хліб в зерні, мука, вівці. Було продано 38,1% від привозу хліба і різного товару, і 66,7% худоби [13, с. 158-159].

Базари проходили головним чином по неділях і на тих же місцях, що й ярмарки (Ярмаркова площа, вул. Базарна). З базарною торгівлею виникали деякі ускладнення.

У вересні 1867 року Херсонська повітова управа відмічала, що в Кривому Розі призначений на понеділок базар фактично діє в неділю [10, с. 695].

29 квітня 1886 року селянська громада Широкого звернулась в земську управу з проханням закрити базар в колонії Інгулець, який діяв з 1874 року, тому що вважали, що він підриває торгівлю в Широкому. Обороти базарів в Інгульці та Широкому складав близько трьох тисяч рублів на рік, ярмарків у Широкому – 23,8 тис. рублів. клопотання було відхилено [10, с. 703].

Веселотернівська громада в жовтні 1881 року звернулась до Верхньодніпровської земської управи з проханням відкрити базари по понеділках і два ярмарки. Останні було дозволено проводити 1 вересня та 25 березня [8, с. 137].

В квітні 1888 року селяни Кривого Рогу звернулись до Херсонської земської управи з пропозицією перенести базар в інше місце й проводити його по п'ятницях замість неділі – останнє мотивувалось поширенням пияцтва. Дозвіл на п'ятницю не дали, вважаючи, що робітники все одно будуть йти на базар у робочий день [10, с. 703]. Вирішення питання про перенесення базарної площі з гори (де вона є й сьогодні) в інше місце затягувалось. Ярмаркова торгівля, особливо худобою, ускладнювалась через відсутність тут води, антисанітарією; відбувались потрави селянської толоки. Пропонувалась ділянка біля р. Інгульця (зараз тут хлібозавод № 1), де приїжджі могли також легко зняти житло. Справу було доручено розглянути члену управи С.М. Гербелю [10, с. 696]. Дозвіл не отримано через можливе забруднення ріки фекаліями худоби.

Базари постійно відвідували євреї-перекупники, скуповували товари, створювали їх запаси, а потім великими партіями збували оптовим торговцям. Так, наприклад, хліб вивозили в Одесу, де продавали крупним торговим домам, які відправляли його за кордон [11, с. LXXIV-LXXX].

Крім «недільних» базарів діяли щоденні «торжки», на яких реалізовувались предмети першої необхідності: продукти, гас, сірники, тютюн тощо [6, с. 12-13].

Наприкінці XIX століття Кривий Ріг був одним з двох населених пунктів (ще Нова Одеса), де базари проводились кілька разів на тиждень.

Рух осінніх базарних цін на хліб протягом 1890-1909 років мав такий вигляд (в копійках за пуд):

Таблиця 1

Роки	Яра пшениця	Жито	Ячмінь	Роки	Яра пшениця	Жито	Ячмінь
1890	67,5	52,5	40,8	1900	74,1	55,9	52,6
1891	105,8	100,5	68,8	1901	63,4	48,4	44,1
1892	66,7	61,8	39,4	1902	67,4	55,0	49,1
1893	48,0	38,5	35,1	1903	73,2	54,5	44,8
1894	28,8	25,8	21,7	1904	83,3	60,0	49,7
1895	49,4	39,0	34,1	1905	83,9	67,5	56,3
1896	70,9	45,9	39,3	1906	64,5	54,9	49,5
1897	85,5	48,5	36,3	1907	117,7	104,2	85,2
1898	77,6	58,6	43,0	1908	111,7	93,3	68,9
1899	79,5	74,2	58,6	1909	105,7	77,7	60,0

[9, с. 158-159]

З таблиці видно, що ціни на основні зернові коливались в широкому діапазоні в залежності від урожаю. Проте спостерігається тенденція до їх зростання з початку XX століття.

В 1913 році ярмаркова і базарна торгівля розподілялась по населених місцях краю таким чином:

Таблиця 2

Населений пункт	Ярмарки		Тривалість, днів	Базари з продажу худоби
	Назва	Час відкриття		
Кривий Ріг	Сорока мучеників	9 березня	3	Щомісяця
	Миколаївський	9 травня	3	1-го числа
	Успенський	15 серпня	3	«скотський»
	Дмитріївський	26 жовтня	3	базар
Широке	Олексіївський	20 липня	3	Щомісяця
	Ільїнський	17 березня	2	1-го числа
	Покровський	1 жовтня	2	«скотський»
	Косьмодем'янівський	1 листопада	2	базар
Рахманівка				По неділях продаж худоби
Миколаївка 1-а	Майський	1 травня	1	
	Серпневий	29 серпня	2	
Шестірня	Переводський	На Фоминій неділі	2	
	Петропавлівський	29 червня	3	
	Різдвянобогородицький	8 вересня	2	

Привезений товар у 1911-1913 роках за обсягом розподілявся так: 1) мука і зерно, 2) мануфактура і галантерейні товари, 3) бакалійні товари, 4) жіночий і чоловічий і шапки, 5) взуття, 6) шорні вироби, 7) яйця, 8) сільськогосподарські знаряддя, вози, колеса, 9) посуд череп'яний, фаянсовий, залізний, 10) столярні вироби, 11) фрукти, 12) шкіра (сира). Худоба: 1) коні, 2) корови, 3) бички до 2-х років, 4) вівці, 5) телята, 6) лошата, 7) воли, 8) свині. Птиця: 1) кури, 2) гуси, 3) качки, 4) індички [14, Дод. с. 066-071].

Отже, в другій половині XIX – на початку XX століття на теренах сучасного Криворіжжя успішно діяли ярмарки та базари, тим самим посилюючи економічні зв'язки з іншими регіонами, стимулюючи відповідну спеціалізацію виробництва і розвиток економіки нашого краю в цілому.

ДЖЕРЕЛА та ЛІТЕРАТУРА

1. Бойко А. В. Південна Україна останньої чверті XVIII століття. – Київ, 2000. – С. 5-51.
2. Історична Енциклопедія Криворіжжя. Т. I. – Кривий Ріг : Видавничий дім, 2007. – С. 150-151.

3. Исторична Енциклопедія Криворіжжя. Т. II. – Кривий Ріг : СТПРЕС, 2009. – С. 239-240.
4. Материалы для оценки земель Херсонской губернии. Кн. VI. Херсонский уезд. – Херсон, 1890. – С. 114.
5. Общий отчет Александрийской уездной земской управы з 184 год. – Александрия, 1895. – С. 114.
6. Отчет Александрийской уездной земской управы за 1891 год. – Александрия, 1892. – С. 12-13.
7. Отчет Верхнеднепровской уездной земской управы за 1871 год. – Екатеринослав, 1872. – С. 100-102.
8. Постановления XVI очередного Верхнеднепровского уездного земского собрания 7-14 октября 1881 г. – Верхнеднепровск, 1882. – С. 137.
9. Свод цифровых данных. Херсонская губерния. В. I. – Херсон, 1910. – С. 158-159.
10. Систематический сборник постановлений Херсонской земской управы за 1865-1891 годы. – Херсон, 1893. – С. 695, 696, 703.
11. Список населенных мест Российской империи. Кн. XIII. Екатеринославская губерния с Таганрогским градоначальством. – СПб, 1863. – С. LXXIV-LXXX.
12. Статистико-экономический обзор Херсонской губернии за 1896 год. – Херсон, 1897. – С. 97.
13. Статистико-экономический обзор Херсонской губернии за 1899 год. – Херсон, 1900. – С. 108-109.
14. Статистико-экономический обзор Херсонского уезда за 1913 год. – Херсон, 1914. – Дод. с. 066-071.

Чурко Г. Ф.
молодший науковий співробітник
КЗК «Міський історико-краєзнавчий музей» КМР

АНДРІЙ ПАХОМОВ ТА АВРААМ ПОПОВ – ДОСЛІДНИКИ ІСТОРІЇ РЕВОЛЮЦІЙНОГО РУХУ НА КРИВОРІЖЖІ 1917-1920-х РОКІВ

У 2017 році відзначається 100-річчя Української Центральної Ради. Події 1917-1921 років на Криворіжжі у радянські часи розглядались через призму панівної ідеології. Багато фактів замовчувалось, трактувалось однобічно. Однак, не зважаючи на це, напрацювання радянської історіографії залишаються важливим джерелом для осягнення складних та неоднозначних процесів національно-визвольних змагань. Неупереджений підхід, критична оцінка, погляд на проблему з нової точки зору, дозволяє використати праці радянських

авторів з метою нового прочитання подій революційної доби, виявлення нових історичних фактів, з'ясування білих плям в історії нашого краю. До таких робіт слід віднести працю А. Пахомова, яка стала однією з перших спроб узагальненого осмислення революційних подій на Криворіжжі. Згадана праця стала визначальною при вивченні подій 1917-1921 рр. на Криворіжжі.

Мета – вивчити авторські підходи до дослідження революційних процесів на Криворіжжі першої чверті ХХ ст. в працях А. Пахомова.

Завдання – охарактеризувати науковий доробок А. Пахомова в контексті дослідження революційного руху на Криворіжжі, провести порівняльний аналіз праць А. Пахомова та А. Попова щодо вивчення революційних подій в нашому краї.

Андрій Григорович Пахомов (1902-1984 рр.) – учасник революційного руху на Криворіжжі, історик, краєзнавець, залишив по собі публікації, що викликали суперечки серед його сучасників.

Навчався А. Пахомов у Криворізькій народній школі, працював токарем на заводі «Пневматик», згодом на Гданцівському чавуноливарному заводі. З серпня 1917 року перебував у складі червоногвардійського загону, сформованого на підприємстві. У березні 1919 року поповнив лави 1-го Криворізького комуністичного полку [11, с. 251]. У 1928 році закінчив Харківський Інститут народного господарства [20]. Перебував на господарчих посадах – директором Коксохімічного заводу у м. Ворошилівськ Донецької області [1], згодом Харківського заводу «Вторчортмет».

З 1920-х рр. «пригадування» Жовтневої революції стало одним з головних напрямів роботи Комісії з вивчення історії Жовтневої революції та історії Комуністичної партії (Істпарт), яка мала широку мережу місцевих відділів [12, с. 88].

Перша краєзнавча робота Андрія Пахомова була надрукована в газеті «Червоний гірник» у 1926 році під назвою «Первый коммунистический полк». Вона викликала низку запитань у безпосередніх учасників подій. В наступних

числах згаданого періодичного видання публікується лист колишнього командира 1-го Криворізького полку А. Шемарикіна, адресований редакторові газети. У листі він наводить ряд своїх спогадів та поправок до опублікованого матеріалу А. Пахомова, що стосуються повстання під проводом отамана Григор'єва у травні 1919 року [2]. У відповідь були розміщені заяви колишніх червоноармійців 1-го Криворізького полку про те, що вони не пам'ятають такого учасника комуністичного полку, як А. Шемарикін [3].

У 1930 році на позачерговому засіданні бюро комосередку ВУЦВК А.Пахомов стає членом перевітрійок, створених з метою перегляду апеляцій на постанови Комісій з чистки партії [4].

У 1932 році виходить книга Андрія Пахомова «Нарис з історії робітничого руху та революції 1905 року на Криворіжжі» [17, арк. 2]. Цьому передують засідання Секретаріату ЦК КП(б)У 13 червня 1932 р., де піднімалось питання про надання товаришу Пахомову творчої відпустки терміном на 2 місяці у зв'язку з завершенням роботи над згаданою працею [5]. Книга писалась ще з 1928 року. Під час написання нарису в 1928-1932 рр. автор використовував протоколи, відозви, різноманітні постанови та газети, що видавалися в період 1917-1922 рр. на Криворіжжі, а також надіслані досліднику багаточисленні спогади від 73-х учасників революційного руху.

Окрім того, у книгу увійшли матеріали з архівів Кривого Рогу, Дніпропетровська, Херсона, Миколаєва, Одеси, Харкова. По окремим питанням за відсутності офіційних історичних матеріалів, А. Пахомов за допомогою учасників революційного руху, на спеціальних зборах встановлював дати, цифри та факти подій.

Проект книги зачитувався на зборах при ЦК КП(б)У та Криворізькому Міськпарткомі КП(б)У з 5 по 8 липня 1932 року. На зборах були присутні 50 осіб – учасники революційного руху на Криворіжжі. Правильність викладу революційних подій була затверджена особистими підписами людей, що надавали свідчення для написання книги [17, арк. 3].

Подальше життя А. Пахомова було тісно пов'язане з роботою у Вінницькій області у місті Козятин, де він головує у Районному виконавчому комітеті (РВК). 12 травня 1933 р. на засіданні РВК було розглянуто питання «Про доведення норм поставок колгоспам зерно-хліба та фуражу весняної посівної кампанії» [6]. 4 червня 1933 року на засіданні Козятинської районної комісії з чистки партії А. Пахомова було виключено з лав КП(б) України у зв'язку з безвідповідальним ставленням до запитів та потреб робітників [8]. Він звинувачувався в укладенні договору з Юзефо-Миколаївським Цукрозаводом [10] на продаж хліба за ціною 90 крб. за пуд при собівартості його у 6 крб. за пуд. Разом з тим на Цукрозаводі відчувалась гостра нестача хліба. В той же час проддопомоги очікували численні села та колгоспи [9].

Не зважаючи на виключення з партії, наступного дня, 5 червня 1933 року А. Пахомову було доручено отримати санкції з Облвиконкому на видачу хліба з відпущених нарядів Обласного виконавчого комітету (ОВК), 2 тони хліба та одну тонну проса для робітників МТС і одну тонну проса для безпритульних дітей [7].

У червні 1933 року секретар Козятинської районної партконференції (РПК) Н.А. Грибачов написав клопотання на ім'я голови Обласної Комісії з чистки парторганізації Вінницької області Чувиріну та голови Комісії з чистки Козятинської парторганізації Ройзману, де дає повне роз'яснення ситуації, що склалася на той час та просить відновлення А. Пахомова у рядах партії [21].

До грудня 1933 року проходило розслідування його справи. 8 грудня відбулось засідання ЦК ВКП(б) з чистки. Згідно виписки з протоколу засідання, постановлено: враховуючи, що товариш А. Пахомов щиро визнав та розкритикував зроблені ним помилки, а також маючи на увазі його активну участь на фронтах Громадянської війни – відмінити рішення Вінницької Обласної Комісії з чистки про виключення Пахомова з рядів ВКП(б). Вважати А. Пахомова перевіреним [9].

А. Пахомов попадає іще раз під колесо репресивної більшовицької машини, будучи директором Коксохімічного заводу Донецької області у 1938 році – отримує партстягнення Бюро Ворошилівського державного промислового комітету (ДПК) за дачу позитивної характеристики Бульському, що був репресований як ворог народу [4].

Наступна книга А. Пахомова побачила світ у 1958 році. Вона стає продовженням «Нарису з історії робітничого руху та революції 1905 року на Криворіжжі». Публікується Дніпропетровським обласним видавництвом за редакцією завідуючого відділу історії радянського суспільства Дніпропетровського історичного музею В. Чумаченка та старшого наукового співробітника Державного архіву Дніпропетровської області Б. Брикера з остаточною назвою: «Борьба трудящихся Криворожья за власть Советов» [16]. Книга стає першим фаховим краєзнавчим виданням з даної тематики на той час, складається із п'яти розділів. У першому розділі подається коротка історія заснування міста Кривого Рогу, початку видобутку залізної руди на Криворіжжі, розвитку металургійної промисловості. Інші чотири розділи присвячені становленню більшовицької влади на Криворіжжі у 1917-1922 роках [17].

Цікавим є машинопис «Нарис із історії пролетарської революції та громадянської війни на Криворіжжі. 1917-1922 рр.» [18], що зберігається у фондах Криворізького історико-краєзнавчого музею. Це первісний варіант книги А. Пахомова «Борьба трудящихся Криворожья за власть Советов» [16]. Машинопис загальним об'ємом у 333 аркуші, має сім розділів. Перший розділ присвячено економічному стану Криворізького басейну перед революцією 1917 року. У наступних шести розділах висвітлено події встановлення радянської влади на Криворіжжі у 1917-1920-х роках.

Вище згаданий машинопис, пройшовши редакцію наукових співробітників Б. Брикера та В. Чумаченка, що внесли до книги ряд поправок, на кінцевому результаті набуває іншого вигляду. Розділи скорочуються, питання

українського національного руху не піднімається взагалі, хоча автор знаходить йому місце у своїй роботі, більше того, називає великим прорахунком Криворізької більшовицької організації саме недооцінку особливостей українського національного визвольного руху [18, арк. 159, 161].

У фондах Криворізького музею зберігається особистий архів Аврама Попова, сучасника А. Пахомова, краєзнавця, збирача багатьох матеріалів, що стосуються історії нашого міста XVIII-XIX ст. У 1938 році А. Попов був виключений із партії, у 1939 році – реабілітований. У 1947- 48 рр. працював на посаді заступника голови Криворізької міськради [15, с. 153].

А. Попов негативно оцінив книгу А. Пахомова. Він звинуватив останнього у підробці багатьох фактів, прізвищ дійових осіб. А. Попов поставив під сумнів достовірність деяких фотознімків – як групових, так і одиничних, опублікованих у книзі.

Ці зауваження А. Попов викладає у своїх листах, адресованих до С. Тинка [14], М. Марценовського (свідок подій австро-угорської окупації 1918 року) [19], Секретаріату ЦК КП України, головного редактора газети «Известия» Аджубея [13].

Книга Аврама Попова «Из истории моего города (1775-1975 гг.)», яку він присвятив своєму місту – Кривому Рогу, зберігається у фондовій колекції музею у машинописному варіанті, складається з 345 аркушів, в основному її виклад є суто історичним, ґрунтується на архівних документах. Містить вісім розділів та два додатки. Робота починається із короткого огляду Новоросійського краю. Наступні розділи присвячені топоніміці Кривого Рогу, виникненню військових поселень у нашому краї в складі Росії [18].

Передостанній розділ А. Попов присвячує викривленню фактів у книзі А. Пахомова [18, арк. 178]. Він вказує на низку факторів, які зумовили достатньо тривале встановлення радянської влади на Криворіжжі. До них краєзнавець відносить незначну кількість більшовицьких організацій, нерозуміння або несприйняття місцевим населенням багатьох гасел та агітації більшовиків [18,

арк. 187]. Рушійною силою революції А. Попов вважав Криворізьке земельне товариство, заможних селян, торговців, ремісників та дрібних підприємців, що були на боці Тимчасового уряду – саме вони утворили більшість у Криворізькій Раді [18, арк. 189].

Восьмий розділ машинопису розкриває період відбудови Кривого Рогу у післявоєнні роки (1944-1965 рр.).

Але все ж таки А. Попов був дослідником історичного періоду Криворіжжя XVI ст. – кін. XIX ст. Його цікавив розвиток міста, питання топоніміки, історія запорозького козацтва, початок розробки залізних руд на Криворіжжі. Свою роботу над книгою розпочав у 1932 році, натрапивши на карту поселення Кривий Ріг, що датувалась 1853 роком. У світлі подій 1936 року – становлення «культу особи Сталіна», масових політичних репресій, накопичення матеріалів та документів було призупинено. Лише вийшовши на пенсію, у 1957 році продовжив свої дослідження з історії краю.

Отже, Андрій Пахомов створив першу узагальнюючу працю з історії революційного руху на Криворіжжі. Автор узгодив позиції безпосередніх учасників подій з офіційно визначеною ідеологічною лінією, що дозволило його роботі побачити світ й бути цитованою у багатьох подальших виданнях в контексті згаданого дослідження. В той же час машинописні варіанти, які передували затвердженому, містили відомості про український національний рух, його недооцінку місцевими більшовиками.

В свою чергу Аврам Попов здійснив спробу відійти від усталеного концепту. На думку дослідника більшовицькі організації не були рушійною силою революційного руху на Криворіжжі навесні 1917 року, саме тому представники РСДРП(б) не змогли отримати більшість під час перших виборів до міської влади.

Таким чином, залучення невиданих матеріалів, первинних текстів, які були відкинуті офіційними органами, значно збагачує джерельну базу, розширює

наші уявлення про багатогранні процеси національно-визвольних змагань 1917-1920-х років.

ДЖЕРЕЛА та ЛІТЕРАТУРА:

1. Виписка из протокола № 61 засідання бюро ГПК от 11 апреля 1939 г. // Криворізький історико-краєзнавчий музей. – КДФ-14910(2)
2. Витяг з газети. Шемарькин А. Письмо в редакцию / А. Шемарькин // Красный горняк. – 1926. - № 61 // Криворізький історико-краєзнавчий музей. – КДФ-14910 (11)
3. Витяг з газети. Пахомов А. Письмо в редакцию / Андрей Пахомов // Красный горняк. – 1926. - № 84 (224). – от 29 июня // Криворізький історико-краєзнавчий музей. – КДФ-14910 (12)
4. Витяг з позачергового засідання Бюро Комосередку ВУЦВК'у від 10 січня 38 р. // Криворізький історико-краєзнавчий музей. – КН-36714 / Арх.-13923
5. Витяг з протоколу № 112 засідання Секретаріату ЦК з 13/VI-1932 р. // Криворізький історико-краєзнавчий музей. – КН-36697/Арх.-13906
6. Витяг з протоколу № 72 засідання фракції Козятинського РВК, що відбулось 12 травня 1933 року // Криворізький історико-краєзнавчий музей. – КН-36705/Арх.-13914
7. Витяг з протоколу № 74 засідання фракції Козятинського РВК, що відбулось 5 червня 1933 р. // Криворізький історико-краєзнавчий музей. – КН-36704/Арх.-13913
8. Виписка из протокола засідання Казатинской Районной Комиссии по чистке Партии от 4-го июня 1933 года № 2 // Криворізький історико-краєзнавчий музей. – КН-3676/Арх.-13945
9. Виписка из протокола засідання СЦКЧ № 13 п. 2 от 3 декабря 1933 года Центральной Комиссии ВКП(б) по чистке // Криворізький історико-краєзнавчий музей. – КН-36712/Арх.-13921
10. Договір щодо купівлі у Козятинського РВК для потреб Цукроварні ячменю від 3 червня 1933 р. // Криворізький історико-краєзнавчий музей. – КДФ-14910(6)
11. Енциклопедія Криворіжжя: 230-річчю з дня заснування Кривого Рогу присвячується: у 2-х т. / [В.П. Бухтіяров]. – Кривий Ріг : ЯВВА, 2005. – Т.2. – 2005. – 816 с.
12. Клименко О.М. «Пригадування» жовтневої революції: організація та способи збирання спогадів (1920-ті роки) / О.М. Клименко // Молодий вчений. – 2015. - № 2 (17). – С. 88-91
13. Копия письма главному редактору газеты “Известия”. Тов. Аджубею от 25.05.1961 г. // Криворізький історико-краєзнавчий музей. – б/н – 2 арк.
14. Листи А. Попова до Тинка С.С. 1962 р. // Криворізький історико-краєзнавчий музей. – б/н – 6 арк.
15. Мельник О.О. Криворізька міськрада в 1920-1941 роках / Олександр Олександрович Мельник.- Кривий Ріг : Видавничий дім, 2005. – 368 с.

16. Пахомов А. Борьба трудящихся Криворожья за власть Советов / Андрей Пахомов. – Днепропетровск: Днепропетровское областное издательство, 1958. – 203 с.
17. Пахомов А.Г. Очерк из истории пролетарской революции и гражданской войны на Криворожье (1917-1922 гг.) // Криворізький історико-краєзнавчий музей. – КП-27750/К.-998. – 333 арк.
18. Попов Аврам Из истории моего города (посвящается гор. Кривому Рогу. 1775-1975 гг.). Гор. Кривой Рог. 1965 г. // Криворізький історико-краєзнавчий музей. – КДФ-5815. – 365 арк.
19. Спогади Марценовського Миколи Григоровича. 24 березня 1965 р. // Криворізький історико-краєзнавчий музей. – б/н – 2 арк.
20. Студенческий билет № 219 студента Харьковского Института Народного Хозяйства Пахомова Андрея Григорьевича, выдан 21 октября 1925 года // Криворізький історико-краєзнавчий музей. – КП-4282/Арх.-20193
21. Ходатайство Председателю Областной Комиссии по чистке Парторганизации Винницкой области тов. Чувьрину. Председателю Комиссии по чистке Козятинской Парторганизации тов. Ройзману. От 11. 06. 1933 г. // Криворізький історико-краєзнавчий музей. – КН-36701/Арх.-13910

Шаповалова Л. К.
науковий співробітник
КЗК «Міський історико-краєзнавчий музей» КМР

«ЗЕМЛЕТРУС УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА»

Більше ніж з п'ять десятиліть замовчувалась тема геноциду та репресій проти українського народу, скоєного тоталітарним комуністичним режимом. Селяни – годувальники країни – найбільше постраждали від голодомору 1932-33 рр., найстрашнішої народної трагедії в історії України, а ті кому вдалось вижити, пошепки розповідали нащадкам про страшне лихо з найствівливим попередженням – проханням мовчати, щоб не наражатися на небезпеку розправи з боку влади, яка щільно замовчувала цей геноцид українського народу голодом. Однак пам'ять про жахи голодомору зберегли тисячі людей.

За роки дослідження науковцями цієї теми опубліковано чимало документів та історичного матеріалу, але безцінним джерелом, базою для всебічного дослідження голодомору 1932-33 рр. є свідчення очевидців цієї народної трагедії, що пережили голодове лихоліття і вижили. [1].

Голодомор 1932-33 рр. – це не тільки голодна смерть мільйонів, а і суцільне руйнування економічних та духовних основ села і, тому, кожний факт що зберігся у очевидців дає цінну інформацію, на основі якої предстає цілісна картина голодомору: тотальне пограбування селян, відбирання майна і всього, що можна було їсти, сутність сільських активістів та їх участь у вбивстві власного народу, виживання селян в умовах геноциду, моральні засоби життя селянства (крадіжка продуктів харчування, самосуди), взаємовідносини батьків і дітей, руйнування народної святково-обрядової культури, процесу поховального обряду та інше. Спогади свідчать про те, що журба, плач, безнадія, байдужість, важкі думки заповнили духовний світ селянина. [2].

Спогади очевидців носили як усний, так і письмовий характер. Письмові спогади формувалися протягом тривалого періоду, під час якого були уточнення і доповнення і вважаються глибоким джерелом вивчення цієї теми. [3].

Серед багатьох свідчень про селянську трагедію 1932-1933 рр., що зберігаються у фондах Криворізького історико-краєзнавчого музею є книжка-сповідь «Моє життя», написана нашим земляком Іваном Антоновичем Шаповалом, читаючи яку дивуєшся, скільки горя, страждань, поневірянь, та кривди довелося зазнати на своєму шляху цій людині, але, не зважаючи на те, вона зуміла зберегти людяність, любов до життя, до своєї Неньки-України.

Іван Антонович прожив 95 років, він пережив революцію, колективізацію і голодомор 30-х рр. ХХ ст., йому довелося взяти участь у так званому «визвольному поході» в Західну Україну у 1939 році, був учасником війни 1941-1945 років, пережив жахливі роки німецького полону але вижив в цьому пеклі і повернувся до своєї мирної професії – будівельника.

Його правдивий, іноді навіть страшний життєпис, мабуть, деякою мірою, типовий для багатьох простих людей його покоління, які пережили всі ці випробування.

Писати свої спогади Іван Антонович розпочав у 60-і рр. ХХ ст. в зошитах і ховав, бо як казав «боявся писати правду», але й те, про що розповів – тільки

частина того, що прийшлося перенести. Пізніше вони були надруковані на машинці і переплетені у книгу, писав російською мовою, хоча справжній українець патріот-вболівальник за Батьківщину. Народився Іван Антонович на Кіровоградщині, у селі Інгуло-Кам'янка, але майже все життя прожив у радгоспі «Червоний Шахтар», що за 13 км від Кривого Рогу.

Народився він у 1910 році, і хоча, був дитиною, пам'ятав про ті буремні події, що відбувалися в його селі під час революції, громадянської війни, бачив батька Махна, відому Марусю Никифорову, і, звичайно, був свідком страшних подій 30-х рр. – колективізації та голодомору.

Спогади про ті події написані у значному об'ємі, з детальним викладанням окремих епізодів, з вкрапленням місцевої діалектичної говірки, що надає певного колориту та своєрідної літературної форми. [3]. Шаповал мав чотирикласну освіту, але життєвий досвід наклав відбиток на усвідомлення подій 1932-1933 рр., які він назвав «землетрусом українського села», аналізуючи причини голоду, він пише: «Трагедія нашого села почалася у 1930-1931 роках, коли набула свого розвитку колективізація, під час якої селян насильно почали заганяти до колгоспу...». Сільських активістів (коменезамівців), що впроваджували її, Шаповал назвав «ворогами селян», які одержавши необмежені права почали знущатися над селянами – відбирати зерно, майно, розкуркулювати, займались самосудом, відправляючи їх на північ, деякі селяни кінчали життя самогубством. Так, Іван Антонович, у спогадах розповідає про свого односельця Гната Хомича, який не витримавши знущань, які чинили активісти, залучаючи його до колгоспу, «вдарив декілька разів себе в груди вилами...».

Не обминули і домівку Івана Антоновича, він пише, що і до них взимку приїхала «бригада» з чотирьох комнезамівців, вимагаючи від батька віддати зерно і написати заяву до «СОЗу», а коли батько відповів, що вже нічого немає, перевернули все в хаті, заарештували його і погнали до штабу: «там зняли з нього чоботи, а натомість кинули два лантухи і погнали, далі, у район, за п'ятнадцять кілометрів від нашого села пішки, а самі на конях...». І тільки

через три дні, коли вгамувалася страшна хурделиця, Іван Антонович, вийшов на шлях шукати батька, зустрів його: «він обійняв мене, а ноги так і обмотані лантухами, ще хтось дав якихось ганчірок... Що робити? Їсти нічого, худоби немає – забрали все і вирішили ми з братом їхати шукати роботу...».

А в цей час в селі уже розпочався голод, люди пухли, діти вмирили, Іван Антонович далі розповідає, що в селі були випадки канібальства, згадуючи свого сусіда Івана Єлисея.

Так опинився Іван Антонович з братом у радгоспі «Червоний Шахтар», почав працювати на будівництві, а заробивши трохи грошей, поїхали знову у село. Він пише: «У квітні 1932 року, коли я приїхав у село, голодовка була в розпалі, можна було побачити дітей і старих, які пухли від голоду. Ноги в них були, як колодки, а обличчя наче бджолами покусане, не видно очей. Ніхто в селі вже не співав, як раніше...». Іван Антонович разом з братом вирішили забрати з собою батьків. Він пише: «І ось, коли вже покидали подвір'я, батько зупинився, вклонився ї, взявши шматочок землі, поцілував його. Це мене дуже вразило. То була трагедія, що знищила селянство, яке було пов'язане з землею, на якій працювало з такою любов'ю, яку не можна було замінити ні грошима, ні багатством...».

«Від голоду – продовжує Іван Антонович – померли дід і бабуся, їх не було кому поховати, вони померли в городі, коло річки. Місцеві знайомі хлопці затягнули їх у погріб і присипали землею... Ось до чого дожилися трудівники села за сталінського режиму: їх наче худобу втаскували в ями і присипали землею. А писалося в Біблії, що прийде час, коли люди стануть одне проти одного і будуть вірувати у диявола. Так і було: він (Сталін) людей знищував, а вони в нього вірили. А коли помер, то ще й деякі плакали за ним.

А можливо, плакали від того, що не помер раніше...» [4].

Спогади І. Шаповала – дорогоцінна сторінка історії Криворіжжя. Вони написані очевидцем подій, людиною з освітою, життєвим досвідом, що була здатною аналізувати події, свідком яких він став.

Спогади писалися не на замовлення і не з метою створити сенсацію – навпаки, автор прагнув розповісти без прикрас про своє життя своїм нащадкам, що робить їх ще більш цінними.

Автор використовує живу, народну мову, згадує десятки дрібних деталей; за формою спогади написані як сповідь-розповідь у форматі «потоків свідомості». Автор не використовує посилань на інші джерела, а, значить, під час написання спогадів він був вільний від стороннього впливу, не наслідував інші зразки.

Події, описані у спогадах, стосуються, в першу чергу, нашого краю, що, при «інформаційному голоді» щодо подій 20-30-х рр. на Криворіжжі в цілому і зосередженості місцевих дослідників на проблемах, в першу чергу, гірничо-металургійного комплексу, є неоціненним свідомством про події у сільському Криворіжжі та дозволяють судити про взаємовідносини між сільським і міським населенням, про протистояння двох ментальностей – традиційної сільської і нової – радянсько-пролетарської, про засоби впливу влади на народ.

ДЖЕРЕЛА та ЛІТЕРАТУРА:

1. Веселова О. Усна історія як джерело у вивченні геноциду Українського народу голодом 1932-1933 років / О. Веселова // Краєзнавство. – 2009. – № 3-4. – С. 269-281.
2. Дровозюк С. І. Свідчення про голодомор 1932-1933 рр. в Україні як історичне джерело / С. І. Дровозюк // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Історія. – 2008. – Вип. 13. – С. 367-370.
3. Слісаренко О. Особисті спогади жертв голодомору – специфіка джерела / О. Слісаренко // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – Т. 19 (2). – К., 2009. – С. 287-290.
4. Шаповал І. Я. Моє життя (машинопис) / І. Я. Шаповал // КЗК «Криворізький історико-краєзнавчий музей» КМР. – КН-43044/К-2921. – Арк. 13-20.

РЕПРЕСІЇ 1937-1938 РОКІВ В КРИВОМУ РОЗІ*

Питання цілеспрямованості та кількісних характеристик політичних репресій за доби радянської влади в Кривому Розі до сьогодні в значній мірі залишається малодослідженим. Статистичний підхід до відновлення панорами і розвитку переслідувань органами внутрішніх справ мешканців міста дає можливість побачити тенденції та напрямки дії апарату контролю над громадянами радянської держави. Великий терор 1937-1938 років є складною та багатогранною темою, яка потребує ґрунтовного дослідження й відповідних ресурсів. В рамках даної статті ми спробуємо окреслити тільки загальні риси механізму нищення наших земляків.

Слід також зробити важливе зауваження стосовно статистичних матеріалів, залучених до обробітку. Це дані мартирологу опубліковані в чотирьох книгах «Реабілітовані історією», виданих Дніпропетровською обласною редакцією. Крім того, матеріали бралися в ДАДО з фонду 19 (Дніпропетровський обком КП(б)У), Од. зб. 134-140, і повідомлень місцевого часопису «Червоний гірник» за вказані роки. Матеріали в двох останніх джерелах часто обмежуються лише прізвищами і використані для загального підрахунку числа постраждалих. До обробку взято 1878 персоналій, на яких вдалося зібрати необхідну біографічну інформацію. Реальна цифра буде більшою як мінімум на 20% (під час війни 1941-1945 рр. втрачено до третини архівно-слідчих справ Дніпропетровського обласного управління НКВС).

Найбільше репресованих виявилось в гірничому секторі господарства Кривбасу – 742 особи, або 39,5% від загалу. За соціально-професійним складом вони розподілялись наступним чином (кількість/відсоток): робітники 532/71,7; службовці 54/7,3; керівники допоміжних служб, цехів – 30/4,0; охорона, пожежна служба – 28/3,8; ІТП – 25/3,4; монтери, техніки, керівники дільниць –

---

* Матеріал подається в авторській редакції

21/2,2; технічні працівники, управлінці – 13/1,8; головні інженери рудоуправлінь – 10/1,4; завідувачі шахтами – 8/1,1; обслуговуючий персонал управлінь – 7; управлінці тресту «Руда» – 6; управляючі рудниками – 4; контролери – 4.

Наступною категорією за чисельністю став персонал Долгінцевського (зараз Довгинцівського) відділку залізниць: робітники – 93/50,8; службовці – 23/12,6; помічники і машиністи паровозів – 22/12,0; технічний персонал – 20/10,9; майстри – 11/6,0; управлінці – 8; ІТП – 6.

На провідному підприємстві міста – металургійному заводі – репресовано 118 осіб, з них: робітників – 65/55,1; технічний персонал – 22/18,6; службовці та ІТП – 16/13,6; керівний склад – 15/12,7.

Суттєві втрати понесли військові (41-а стрілецька дивізія), там було засуджено за різними надуманими, або дріб'язковими провинами 107 службовців: начальницький склад – 25/23,4; молодші офіцери – 23/21,2; служби тилу – 19/17,7; червоноармійці – 17/15,4; вільнонаймані – 15/14,0; політсклад – 8/7,5.

Ведучий трест по будівництву металургійного комбінату і соцміста «Кривбуд» теж поніс важкі втрати: робітники – 63/64,3; техперсонал – 15/15,3; управлінці, завідувачі відділами – 13/13,3; службовці – 7/7,1.

В середовищі партійної та радянської номенклатури також багатьох «вичистили» і засудили: партійні органи – 22; працівники міськради – 12; профспілкове керівництво – 8.

Достатньо багато жертв було серед працівників місцевої промисловості – 44. Вірогідно, це пов'язано із систематичним невиконанням планів, що в ті часи часто вважалось актом шкідництва: робітники – 27, службовці – 13, техперсонал – 4.

На коксохімічному заводі репресовано 32 особи, з них – 18 робітників, 8 керівників, 6 службовців і техперсоналу.

Стільки ж (32) втратили будівельні організації (без «Кривбуду»): робітників – 21; службовців – 5; ІТП – 3; керівників – 2; майстрів – 1.

В сфері охорони здоров'я засуджено 28 осіб: лікарів – 9; обслуговуючого персоналу – 8; молодшого персоналу – 7; керівників – 4.

На заводі «Комуніст» заарештовані: робітники – 15; службовці та ІТП – 10. На Криворізькій електростанції: робітники (до майстра) – 18; керівники, інженери, службовці – 17.

Персонал підсобних господарств – 23; приватники і кустарі – 10; працівники культури – 14; колісний транспорт – 10; система профтехосвіти – 4; міліція та НКВС – 3; НДІ – 3; співробітники аеропорту – 3; аероклуб – 2; священники – 2; гірничорудний інститут (викладач) – 1; студент – 1. Безробітні та без певного місця роботи – 28.

Підсумовуючи вище викладене, слід підкреслити, що розподіл репресованих в цілому корегується з чисельністю й соціально-професійним складом промислових підприємств і установ невиробничої сфери. Більшість постраждалих склали робітники, від 71,7% (гірничий сектор), до 50,8% серед залізничників.

За типом звинувачень підсудні мали наступний розподіл (кількість/відсоток):

- 1) участь в контрреволюційній організації – 318/16,9;
- 2) шпигунство на користь Польщі – 225/12,0;
- 3) шпигунство на користь однієї з іноземних держав – 222/11,8;
- 4) антирадянська агітація і висловлювання – 208/11,1;
- 5) участь у повстанських організаціях – 158/8,4;
- 6) контрреволюційна агітація і пропаганда – 151/8,0;
- 7) контрреволюційна діяльність – 115/6,1;
- 8) членство в шпигунсько-повстанських і диверсійних організаціях – 61/3,3;
- 9) член сім'ї зрадника батьківщини – 58/3,1;
- 10) антирадянська діяльність і членство в антирадянських організаціях – 50/2,7.

Всього нами виділено 28 категорій, включаючи 18 осіб з невідомим звинуваченням. На вказані вище 10 категорій припадає 75,3%, або 1415 із 1878

репресованих. В них переважали шпигуни – всього в шпигунстві звинувачено 540 осіб, і 41-го зробили агентами іноземної розвідки, що загалом склало 581 особу, або 31% від загалу. Тобто жертвами шпигуноманії став кожен третій постраждалий.

Стосовно характерів вироків отримано наступний розподіл: розстріляно – 1388/73,9; отримали 10 років ВТТ – 204/10,9; від 8 до 9 років ВТТ – 89/4,7; від 3 до 5 років – 77/4,1; від 6 до 7 років – 17/0,9; невідомо який вирок – 57/3,0. Для 1937-1938 років характерна нечувана жорстокість покарань – майже кожен трое з чотирьох ув'язнених були приречені до ВМП. Відомо, що багато із засуджених до тривалих термінів також згинули в неволі. Різко впало число таких покарань, як висилка і заслання – всього 5, зменшилась і кількість порівняно м'яких вироків (від 2 до 5 років) – 4,3%.

Цікаві моменти виникають при аналізі звинувачених у шпигунстві на користь Польщі. Так, із 225 осіб – 96/42,7 були українцями; 78/34,7 – поляки; 26/11,6 – білоруси. За професійними кластерами: кваліфіковані робітники – 100/49,4; малокваліфіковані робітники – 56/24,9; ІТП і службовці – 23/10,2; керівники середньої ланки – 15/6,7. Наведені дані можуть свідчити про безпідставність звинувачень – 156/69,3 були робітниками і не могли мати доступу до якихось виробничих чи державних секретів.

Вражає те, що відсоток ВМП у даному випадку рекордний – 99,1%. Тільки двом підсудним дали по 19 років ув'язнення.

В контексті теми доцільно більш детально зупинитись на формальних ознаках репресованих інженерно-технічних працівників Кривого Рогу. Найбільша кількість засуджених була серед управлінського персоналу металургійного, коксохімічного заводів і тресту «Кривбуд» – 50/16,9; далі йшов молодший технічний персонал (включаючи бригадирів і техніків) – 43/14,6.

Серед начальників і окремих цехів нерудного комплексу – 42/14,2; майстрів всіх галузей – 37/12,5; техперсонал залізниці – 33/11,2; начальники дільниць, шахт, допоміжних підрозділів рудників – 22/7,4; головні інженери рудників і підприємств – 15/5,1; управлінський персонал тресту «Руда» – 15/5,1.

Всього притягнуто до судової відповідальності 295 (реально більше – про 12 управлінців тресту «Руда» і багатьох по інших категоріях недостатньо даних).

За національністю: українців – 146/54,2; росіян – 53/18,0; поляків – 30/10; євреїв – 24/8,1; білорусів – 12; німців – 11; латишів – 9; інших – 4; невідомо – 6.

За часом звинувачення ІТП у 1937 р. найбільше – 60/20,3 було в грудні; 46/15,6 – у жовтні; 35/11,9 – у листопаді. На інші місяці припало – 31/10,5. В 1938 році розподіл мав наступний вигляд: січень – 27/9,1; квітень – 25/8,5; жовтень – 24/8,1; вересень – 15/5,1; березень – 10/3,4. Градація по кварталам має наступний вигляд: I – 41/13,8; II – 33/11,9; III – 22/7,4; IV – 27/9,1. Тобто інтенсивність репресій розподілено більш-менш рівномірно. Проте можливо виділити місяці з піковими показниками: I – 27; IV – 25; IX – 15; X – 24. В листопаді засуджено троє осіб, а в грудні – жодної.

За типом звинувачення розподілились таким чином:

- 1) членство в контрреволюційних організаціях – 87/29,5;
- 2) шпигунство на користь іноземної держави – 42/14,2;
- 3) шпигунство на користь Польщі – 38/12,9;
- 4) контрреволюційна й антирадянська агітація – 29/9,8;
- 5) контрреволюційна діяльність – 16/5,4;
- 6) членство в антирадянській організації – 15/5,1; невідомо – 12.

За версією чекістів більшість наших інженерів (87) були задіяні в контрреволюційних організаціях, або шпигували на користь Польщі – 38, або на інші держави – 50. Вироки також відзначались жорстокістю: ВМП – 229/77,6; 10 років ВТТ – 23/7,8; 8 років отримали 10 осіб (3,4%); невідомо – 15.

Трагічною виявилася доля поляків і німців, що проживали в Кривому Розі. Займаючи відповідно 4 і 5 місця за чисельністю після українців, росіян і євреїв, вони за відносними втратами піднялися на друге і третє. В 1937-38 роках у місті постраждало 143 поляків. Початок нищення польської меншини розпочався в жовтні 1937 р. – 8/5,6; в листопаді було засуджено 27/18,9; у грудні – 46/32,2. Терор продовжився і в січні 1938 р. – 22/15,4; далі була перерва, і в жовтні – 30/21,0. Левова частка репресованих припала на листопад 1937-січень 1938 р. –

95/66,4. Нова хвиля підйому репресій відбулася у жовтні 1938 р. Тож кампанія була проведена планово, в два етапи. Це також опосередковано підтверджує розподіл засуджених поляків по місту, Криворізькому і Широківському районах – в останніх репресовано 199 осіб: жовтень 1937 р. – 26/13,9; листопад – 52/26,1; грудень – 65/32,7; січень 1938 р. – 17/8,5; жовтень – 22/11,0. Підрахунки показують, що в районах інтенсивність арештів співпадала з Кривим Рогом. Це дає нам підставу стверджувати про організований характер репресій.

Стосовно міських німців масові каральні акції розпочались у серпні 1937 р. – 10/6,6; у жовтні – 21/13,9; у січні 1938 р. – 21/13,9; у вересні – 36/23,8; у жовтні – 11/7,3; в грудні – 21/13,9. Всього за політичними звинуваченнями було заарештовано 151 особу.

Кампанія проти німців почалась у серпні й за розмахом зрівнялася з польською лінією в жовтні 1937 р. Новий підйом почався з січня 1938 р., досяг максимуму у вересні (23,8%), спав у жовтні й досяг показників січня 1937 року в грудні 1938 р. Тобто більша частина німців була репресована в 1938 р., а розправи з поляками в основному пройшли в 1937 році.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

ВМП – вища міра покарання

ВТТ – виправно-трудоий табір

ІТП – інженерно-технічні працівники

НКВС – народний комісаріат внутрішніх справ

ДЖЕРЕЛА:

І. Державний архів Дніпропетровської області (ДАДО). – Ф. 19 (Дніпропетровський обком КП(б)У.

1. ДАДО. – Ф. 19. – Оп. 2. – Од. зб. 729. – Арк. 4, 51, 53, 74, 3, 8, 20, 23, 26, 49, 51-52, 57, 68, 73, 85, 87, 101.

2. Ф. 19. – Оп. 2. – Од. зб. 727. – Арк. 11 (зв.), 12 (зв.), 13 (зв.), 31 (зв.), 34, 40-41, 52, 77, 89, 99-100, 122, 152, 155, 61, 16 (зв.), 33, 39 (зв.), 40, 45, 46, 52, 70, 87, 97, 152, 163.

3. Ф. 19. – Оп. 2. – Од. зб. 726. – Арк. 29, 30, 32, 34-35, 71, 76 (зв.), 92, 98 (зв.), 105, 124, 141, 146 (зв.), 12-13, 27-33, 11 (зв.), 31 (зв.).
  4. Ф. 19. – Оп. 2. – Од. зб. 728. – Арк. 153.
  5. Ф. 19. – Оп. 2. – Од. зб. 851. – Арк. 27, 40, 45, 72, 97, 116, 121-122, 140, 152, 160, 182.
  6. Ф. 19. – Оп. 2. – Од. зб. 852. – Арк. 82, 127, 148, 154, 156, 159, 173.
  7. Ф. 19. – Оп. 2. – Од. зб. 853. – Арк. 32, 36, 68.
  8. Ф. 19. – Оп. 2. – Од. зб. 733. – Арк. 81-84.
  9. Ф. 19. – Оп. 2. – Од. зб. 854. – Арк. 184.
  10. Ф. 19. – Оп. 2. – Од. зб. 539. – Арк. 42, 67.
  11. Ф. 19. – Оп. 3. – Од. зб. 140. – Арк. 15, 21, 41, 66, 77, 85, 90.
  12. Ф. 19. – Оп. 3. – Од. зб. 131. – Арк. 4, 180.
  13. Ф. 19. – Оп. 3. – Од. зб. 132. – Арк. 5, 27, 30-31, 60, 65, 75-76, 94, 116, 156.
  14. Ф. 19. – Оп. 3. – Од. зб. 133. – Арк. 30, 45, 47, 78, 79, 84, 86-87, 89, 106, 157, 156.
  15. Ф. 19. – Оп. 3. – Од. зб. 134. – Арк. 21, 28, 43, 45.
- II. «Червоний гірник», 1937 р.
 11, 22, 29 січня; 03, 17, 18, 24, 26, 27, 28 лютого; 11, 18 березня; 02, 08, 16, 29 квітня; 09, 11, 20, 24, 25 травня; 01, 08, 14, 15, 16, 28 червня; 01, 02, 03, 08, 11, 12, 15, 16, 20, 22, 24, 25, 29, 30 липня; 03, 05, 06, 11, 14, 15, 17, 20, 22, 23, 29 серпня; 02, 05, 09, 11, 12, 24, 26, 28 вересня; 02, 05, 06, 09, 14, 17, 22 жовтня; 03, 10, 11, 14, 17, 20 листопада.
- III. «Червоний гірник», 1938 р.
 01, 04, 05 березня; 09 травня; 04, 12 липня.

Мещанін І.І.
вчитель географії та економіки КЗШ№ 73
керівник гуртка «Географи – краєзнавці»
в ЦТКЕУМ в Інгулецькому районі

У ПОШУКАХ УРАНОВИХ СКАРБІВ

Завдячуючи історичному часу, який називається «радянська доба», ми маємо цілий пласт маловідомих і невідомих видатних людей, що залишили свій слід у культурі та науці. Бурхливий розвиток Криворіжжя підпадає до цього періоду репресій, тотального невизнання талантів, а подекуди і унікальності наукових досліджень. Зокрема, суспільно-політичне життя позначилося на біографії талановитого вченого – Йосипа Ісаковича Танатара [4].

Важливим аспектом наукової діяльності професора Йосипа Танатара були його радіогеологічні дослідження, але про них відомо дуже мало. Протягом

довгого періоду часу його наукові праці з даної тематики перебували у віданні НКВС, а потім КДБ, і до сьогодні засекречені. Однак, судячи з численних непрямих ознак, вивченням радіоактивних гірських порід Йосип Ісакович займався все своє життя [4]. На початку ХХ століття дослідження радіоактивних матеріалів у Російській імперії тільки починалися. Піонером цієї галузі науки в Росії був академік Володимир Іванович Вернадський, перший президент Академії наук України, який став ініціатором пошуків родовищ вітчизняних радіоактивних руд на території України. Саме з ним радився Й.І. Танатар з питань напрямку, у якому треба шукати уранові руди. У 1912 року він як геолог бере участь в експедиції радіологічної лабораторії Одеського відділення Російського імператорського технічного товариства. Перша радіологічна лабораторія в Українській Академії наук була створена у 1918 році. Пошуками радіоактивних родовищ Йосип Танатар почав займатися ще у 1915 році, коли був відряджений Імператорською Академією наук у Бахмутський повіт (Бахмут – стара і сучасна назва міста Артемівська Донецької області) для вивчення радіоактивномісних мідистих піщаників. Але Й.І.Танатар запропонував В.І. Вернадському провести таке ж дослідження в Катеринославській губернії. У квітні 1915 року Йосипа Ісаковича відряджають у межі Катеринославської губернії для проведення схожих досліджень[1].

Результат експедиції у Донецькому напрямку був негативним, але Йосип Ісакович не залишав пошуки радіоактивних руд та незабаром відбулося його головне відкриття - виявлення родовища уранових руд у Жовтих Водах у 1922 році. Викладач Дніпропетровського гірничого інституту Й.І.Танатар повідомив Геологічний комітет про дослідження районів Тернівського рудника і Жовтої річки, які знаходились у Криворізькому залізорудному басейні, і представив зразки залізістих кварцитів там взятих. Серйозний аналіз усіх отриманих даних показав, що ці родовища унікальні, таких ще не було відкрито ніде, їх назвали "природним колектором урану і радію"[2]. Відкриття Йосипа Ісаковича Танатара було настільки стратегічно важливим, що його відразу ж засекретили. Однак вчений продовжив свої радіогеологічні дослідження.

З часом ним було описано знахідки радіоактивних мінералів у районі Запоріжжя (село Михайлівка), на річці Вільнянці у районі міста Дніпропетровська, також зроблено уточнення, що треба використовувати термін не "уранові руди", а "радіоактивні мінерали" [3]. На жаль, по сьогоднішній день карти його досліджень зберігають у секреті, як і будь-яку інформацію про рудники чи їх запаси. Інформація вважається комерційною і державною таємницею, а Жовторіченське родовище вже вичерпане, сама ж Жовта річка в районі рудника пішла під землю.

Відомо, що у 1936 році Й.І. Танатар через обласний журнал літературно-художньої самодіяльності для школярів "Дружна ватага" звернувся у статті, яка називалася "Вивчаймо нашу область" до дітей-туристів та їх вчителів-керівників, щоб вони під час своїх походів досліджували камінці, які знаходять. Дав чітку інструкцію, як це виконувати: треба було брати із собою маленькі шматки фотоплівки і прикладати до них знайдені камінці, підписувати детально, де взяли камінці і проявляти плівку, а далі все просто – якщо на проявленій плівці є місця, які світяться в темній кімнаті – то це і є ті бажані камінці, які шукають серйозні вчені і про це треба повідомити академію наук. Так він сподівався знайти руду «смолку» – головне джерело урану.

З 1943 року розпочалися інтенсивні гірничі роботи з видобутку уранової руди в Жовтих Водах. 24 липня постановою Ради Міністрів СРСР на базі рудників ім. Першого Травня й Жовта Ріка тресту "Ленінруда" Міністерства чорної металургії й інших підприємств створюється Комбінат №9, а пізніше - Східний гірничо-збагачувальний комбінат[3]. 1951-1960 роки - це період становлення уранового гірничо-збагачувального виробництва, а з 1951 року селище Жовті Води було перетворено на місто з тією ж назвою, яке часто називають "урановим містом" [3]. І як завжди в стилі радянської епохи, ім'я першовідкривача Жовтоводського родовища професора Йосипа Ісаковича Танатара було майже забуте. Більше того, сьогодні датою виявлення уранових руд у Жовтих Водах називають 1946 рік, а не 1922-й, автором відкриття - не професора Й.І.Танатара, а зовсім іншу людину.

Діяльність Йосипа Танатара була настільки інтенсивною, а географія і проблематика дослідницьких робіт настільки широкими, що важко собі уявити, як людина встигала так багато зробити.

Професор Й.І.Танатар прекрасно знав природні ресурси Дніпропетровської і суміжних з нею областей; він був кращим знавцем корисних копалин Дніпропетровської області, про що свідчать і його книжки "Родовища корисних копалин Дніпропетровщини" та "Корисні копалини Дніпропетровської області". Йосип Танатар був районним геологом Укргеолкому з 1925 по 1932 роки. Всі роботи з розвідки корисних копалин у Дніпропетровській області в першу і другу п'ятирічки проходили під його керівництвом [2].

Про значення праць Й.І. Танатара говорить сучасний стан справ в економіці України. За запасами урану ми перші в Європі і шості у світі. Неофіційно українські фахівці визнають, що якщо найбагатші в світі ураном канадські або австралійські руди містять близько 3-7% чистого урану, то на родовищах в Кіровоградській області можна отримати не більше 3 т чистого концентрату приблизно з 1 тис. т руди, тобто, вміст чистого урану - 1%. Головне, що руди в Україні дуже багато. Ще фахівці говорять приблизно про 35 тис. т чистого урану, який сьогодні видно геологам. Весь світ споживає близько 45 тис. т урану в рік, але гіпотетичні запаси, поки ще заховані в надрах України, - в десятки разів більші. Вважається, що українського урану вистачить світовому ринку на кілька сотень років вперед.

ДЖЕРЕЛА та ЛІТЕРАТУРА:

1. Левченко И.И. Внучка "криворожского Галилея" Екатерина Танатар: "Минерал танатарит назван в честь деда" [Електронний ресурс]/ И.И.Левченко. – режим доступу: history.org.ua/LiberUA/978-966-02.../18.pdf
2. Швидько А.К. Криворожский Галилей (к 125-летию профессора И. И. Танатара) / А.К.Швидько. – Днепропетровск: НГУ, 2006. – 120 с.
3. Державне підприємство "Східний гірничо-збагачувальний комбінат". - [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://vostgok.com.ua/history>
4. Гусейнов Г. Д. Без історичного досвіду немає майбутнього. - [Електронний ресурс] / Г.Д.Гусейнов, А.В.Цуман. - Режим доступу:

Дробот А. О.
заступник директора з наукової роботи
КЗК «Міський історико-краєзнавчий музей» КМР

АВАРІЙНІ СИТУАЦІЇ НА ЗАЛІЗНИЧНОМУ ТРАНСПОРТІ
КРИВОРІЖЖЯ ПІД ЧАС МОДЕРНІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ
КІНЦЯ 50-х – ПОЧАТКУ 60-х РОКІВ ХХ ст.

Залізниця завжди вважалась об'єктом підвищеної небезпеки. Питома вага нештатних ситуацій особливо зростає в перехідні періоди, коли відбувається запровадження передових технологій й здійснюється поступова заміна застарілого устаткування. На межі 50-х – на початку 60-х років на залізничних магістралях Кривбасу як промислового, так і загального значення проводилась комплексна модернізація рухомого складу та колійного господарства, викликана невідповідністю існуючого технічного оснащення швидкому зростанню темпів видобутку залізної руди та виробництва готової продукції. Модернізаційні процеси були спрямовані, в першу чергу, на широкомасштабне використання електричної тяги, створення диспетчерської централізації і подовження станційних колій. В таких умовах на порядок денний висувається гостра потреба перекваліфікації кадрів, освоєння нових зразків локомотивів, дотримання правил їх експлуатації й неухильне виконання службових обов'язків – що в сукупності стає запорукою недопущення аварій.

Метою даної публікації є вивчення аварійних ситуацій на залізничному транспорті Кривбасу під час модернізації наприкінці 50-х – на початку 60-х років ХХ ст.

Відповідно до мети сформульовано наступні завдання:

- проаналізувати джерела з проблеми дослідження;
- охарактеризувати причини, масштаби та наслідки аварій на залізницях Криворіжжя межі 50-60-х років.

Однією з причин виникнення нештатних ситуацій в досліджуваній період досить часто ставала низька трудова дисципліна. Наприклад, 12 січня 1958 року на станції Розвантажувальна Південного гірничозбагачувального комбінату машиніст самовільно залишив електровоз, до якого були причеплені вагони навантажені рудою. Не маючи на те права й відповідної кваліфікації, помічник машиніста розпочав рух локомотива. На великій швидкості ешелон підійшов до станції Руднична, де відбулось зіткнення з іншими складами. В результаті інциденту виявились зруйнованими більше десяти вагонів, завалені колії [10, с. 1].

Аварійні ситуації зумовлювались й безвідповідальним ставленням до рухомого складу та колійного господарства. На станціях Приворот і Павлопілля через погану організацію охорони мали місце випадки пошкодження гальмових рукавів, зникнення пробкових кранів [10, с. 1]. У кар'єрі Південного гірничозбагачувального комбінату в квітні 1959 року було засипано два думпкари та 150 метрів залізничної колії. Протягом трьох років на ділянці № 6 західного відвалу лежали в ґрунті три нових думпкари, які при дбайливому ставленні до техніки могли використовуватись на лінії [4, с. 3]. Через відсутність дефектоскопів не проводилось магнітне випробування колісних пар, у результаті чого використовувались несправні вагони [11, с. 3]. В електродепо залізничного цеху ПГЗК окремі вузли й деталі локомотивів не переводились з літнього змащення на зимове. У районах другої і третьої ділянок станції Проммайданчик були відсутні габарити [5, с. 2]. Щодоби з цехів «Криворіжсталі» вивозилось 34-35 думпкарів з виробничими відходами і конверторними шлаками. Спеціально виділеного місця для їх розвантаження не було. Тому сміття зсипалось вздовж колій й перегонів, що вели до станції Долгінцево. Складачам поїздів разом з локомотивними бригадами доводилось вручну розчищати габарити з метою недопущення аварій [1, с. 1].

В районі шахти «Саксагань» на експлуатаційній ділянці рудника ім. Дзержинського траплялись нещасні випадки спричинені відсутністю шляхопроводів [3, с. 3]. Перехідний міст через колії біля станції Червоне,

призначений для співробітників «Криворіжстали», не був обладнаний пішохідними доріжками, що змушувало працівників проходити прямо по залізничним рейкам. У години перезмін через колії просувався значний людський потік. Така ситуація ускладнювала проведення маневрових робіт, заважала рухові поїздів, створювала небезпеку для життя людей [8, с. 2].

До пошкодження рухомого складу та значних втрат або псування вантажів призводило порушення технологічних процесів вантаження й перевезення. В перших числах травня 1958 року Криворізьким відділком Сталінської залізниці (нині Придніпровської) було вирішено для забезпечення потреб Південного гірничозбагачувального комбінату подавати під агломерат дерев'яні вагони. При цьому не було враховано той факт, що ешелони направлялись під гарячу продукцію. Висока температура агломерату ставала причиною займання деревини і, як наслідок, пошкодження рухомого складу. За «зіпсовані» вагони комбінат був змушений сплачувати залізниці чималі штрафи [6, с. 3]. Згідно з офіційним розпорядженням відділку рудовантажним станціям заборонялось надсилати для руди платформи, адже низькобортні вагони не пристосовані для вантажів такого типу. Разом з тим у 1958 році під зазначену сировину виділено 8312 двовісних платформ, що було грубим порушенням встановлених норм [12, с. 3].

На початку 60-х років готова продукція Криворізького цементного заводу вивозилась на магістралі Придніпровської залізниці у відкритих вагонах. Технологією перевезень було передбачено закриття усіх люків міцним папером перед проведенням вантажних робіт, щоб запобігти втраті цементу. Однак, з прибуттям до кінцевого пункту призначення з'ясовувалось, що при транспортуванні у кожному вагоні недораховувалось від двох до восьми тонн цементу. В ході перевірки встановлено, що під час руху ешелону зі швидкістю 40-60 кілометрів на годину цемент із відкритих вагонів струменем повітря зносило на колії. Крім того, в період опадів до верхнього шару потрапляла волога, у результаті чого змоклий цемент вантажники змушені були розбивати ломом та викидати на звалище. Рампи складських приміщень розчинних

вузлів були пристосовані для прийняття вантажів з площадок закритих вагонів. В свою чергу подача відкритих вагонів вела до порушення процесу розвантаження [7, с. 3]. Вагони до складських приміщень нерідко підтягувались бульдозерами, місця обробки вантажів не мали достатнього освітлення, особливо в нічний час, що підвищувало ризики отримання травм [13, с. 3].

Модернізація залізничного господарства краю характеризувалась значним відставанням механізації очисних і відновлювальних робіт. Так, колійники кар'єру Новокриворізького гірничозбагачувального комбінату через незабезпеченість найпростішими ручними інструментами не встигали вчасно нарощувати і перестилати колії. До двох годин робочого часу витрачалось на виготовлення держаків для лопат. Ремонти проводились неналежним чином, підбивні роботи виконувались без прибирання рейкового полотна, колії вкладались без кварцитового або рудного баласту з недостатнім для дизель-електровозів радіусом округлення, що призводило до частих аварій й пошкодження не лише залізничних ліній, але й рухомого складу. Наприклад, на початку серпня 1960 року в кар'єрі Новокриворізького ГЗК в нічну зміну на колії працівники залишили долото, через що з рейок зійшов состав з думпкарів. У цьому ж кар'єрі в осінньо-зимовий період траплялись випадки перевертання вагонів, унаслідок залипання рухомого складу та неякісної його очистки [9, с. 2].

Величезна матеріальна шкода залізничному транспортові іноді завдавалась з вини дітей. На вхідних стрілках станції Кривий Ріг, під час проходження ешелону, учень середньої школи № 30, скориставшись безконтрольністю охорони бази «Вторчормет», набрав роликів підшипників і поклав останні на залізничну колію. Це призвело до небажаних наслідків. На перегоні Вечірній Кут – Роковата учень середньої школи № 62 та вихованець школи-інтернат закидали камінням кондуктора вантажного поїзда № 3552. В результаті влучання у голову, кондуктор упала на гальмівній площадці останнього вагону, втративши при цьому свідомість і отримавши складну черепно-мозкову травму зі значними пошкодженням кістки черепа. На перегоні Мудрьона – Шмаково в

той час, як пасажирський поїзд П'ятихатки – Бердянськ проїжджав вздовж рудника ім. Карла Лібкнехта пролунали потужні вибухи. По завершенню слідчо-оперативних дій встановлено, що вибухи були спричинені залишками динаміту, який діти відшукали у найближчих відвалах й підклали на залізничну колію [2, с. 3].

Отже, основними причинами виникнення аварійних ситуацій на залізничних магістралях Кривбасу під час модернізаційних процесів кінця 50-х – на початку 60-х років стали низька трудова дисципліна, відсутність належного рівня налагодження охорони важливих транспортних і промислових об'єктів, недотримання правил техніки безпеки, безвідповідальне ставлення до механізмів та устаткування, порушення технології перевезення і вантаження, низький рівень механізації ремонтних й очисних робіт. Все це призводило до руйнації рухомого складу й колійного господарства, до пошкодження чи втрати вантажів, до невиконання планових показників.

ДЖЕРЕЛА та ЛІТЕРАТУРА:

1. Андреев І. Проти шкідливих спрощень / І. Андреев // Червоний гірник. – 1959. – № 74 (11 квітня).
2. Бесараб К. Не допускати цього / К. Бесараб // Червоний гірник. – 1961. – № 173 (2 вересня).
3. Васильєв В. Дбати про техніку безпеки / В. Васильєв // Червоний гірник. – 1959. – № 78 (18 квітня).
4. Грицаєнко В. Це не другорядна справа / В. Грицаєнко // Червоний гірник. – 1959. – № 160 (14 серпня).
5. Грицаєнко В. Це тривожить залізничників / В. Грицаєнко // Червоний гірник. – 1959. – № 247 (16 грудня).
6. За технічну реконструкцію відділка (з наради партійно-господарського активу // Червоний гірник. – 1958. – № 89 (7 травня).
7. Коваленко Я. Цементний дощ над містом / Я. Коваленко // Червоний гірник. – 1961. – № 242 (8 грудня).
8. Морозов. Перехідний міст не обладнаний / Морозов // Червоний гірник. – 1961. – № 100 (21 травня).
9. Перекопський О. Паровозники зайшли в тупик / О. Перекопський // Червоний гірник. – 1961. – № 72 (9 квітня).
10. Сердюк Г. Своєчасно перевеземо хліб / Г. Сердюк // Червоний гірник. – 1961. – № 142 (21 липня).

11. Ткач М. За технічний розвиток магістрального промислового транспорту Кривбасу / М. Ткач // Червоний гірник. – 1959. – № 154 (5 серпня).
12. Ткач М. Кожному вагонові і локомотиву повне навантаження / М. Ткач // Червоний гірник. – 1959. – № 69 (3 квітня).
13. Токар В. За безпеку поїздів / В. Токар // Червоний гірник. – 1958. – № 90 (9 травня).

Фінічева В.А.
працівник музею історії КДПУ
Криворізький державний педагогічний університет

**ЗАГАЛЬНОНАУКОВІ ФАКУЛЬТЕТИ
В СИСТЕМІ ВИЩОЇ ЗАОЧНОЇ ОСВІТИ У 60-ТІ РР.ХХ СТ.
(НА ПРИКЛАДІ КРИВОРІЗЬКОГО ЗНФ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОГО ДУ)**

Наприкінці 1961 року Постановою уряду України започаткована організація загальнонаукових факультетів (ЗНФ) в системі вищої заочної освіти. Такими факультетами передбачалося створення умов для отримання вищої освіти без відриву від виробництва, а тому максимально наближено до місця проживання студента-заочника.

Зауважимо, що на той момент вже існував значний досвід роботи загальнотехнічних факультетів (ЗТФ), які організовували навчання студентів-заочників перших курсів різних технічних спеціальностей з дотриманням усіх перелічених вище умов, після чого відбувалося переведення, для продовження навчання, вже до профільних технічних ВНЗ. Тепер передбачалось створення більш сприятливих умов для навчання студентів-заочників інших нетехнічних спеціальностей, для яких встановлювався дворічний (для деяких - трирічний) термін навчання.

Метою даної розвідки є висвітлення характерних рис в організації роботи такої форми заочного навчання як загальнонауковий факультет та визначення особливостей функціонування Криворізького ЗНФ Дніпропетровського державного університету. Фактаж про діяльність останнього мали місце в публікаціях О.В.Мельника, М.Близняка, О.А.Удода та ін. і подавалися в світлі діяльності українського історика, професора М.П.Ковальського, його

криворізького періоду життя та професійної діяльності. Через узагальнення відомих фактів та оприлюднення нових, виявлених при вивченні документів архіву Криворізького державного педагогічного університету – автор робить спробу подати більш детальної картини щодо організаційних, навчально-методичних, наукових та кадрових моментів в роботі Криворізького ЗНФ.

Якщо ЗТФи функціонували при технічних вузах, то ЗНФи мали відкриватися, в переважній своїй більшості, при педагогічних інститутах, що автоматично покладало відповідальність на Міністерство освіти за організацію навчальної та методичної роботи на цих факультетах.

На підставі наказу МВССО УРСР від 29.03.1962 р. за №173 «Про організацію ЗНФ на території Української РСР» відбулися переводи студентів-заочників I та II курсів українських ВУЗів для продовження навчання на загальнонаукових факультетах по місцю проживання. Відповідні дії мали місце і в Криворізькому державному педагогічному інституті (КДПІ), де з функціонуючих фізико-математичного та природничого факультетів були переведені студенти до Запорізького, Кіровоградського, Миколаївського, Черкаського загальнонаукових факультетів та ЗНФ Донецького інституту радянської торгівлі [13;14].

Діяльність, підкреслимо, успішна діяльність, Криворізького ЗНФ тісно пов'язана з ім'ям визначного українського історика Миколи Павловича Ковальського (1929–2006) У 1963 р., як обраний за конкурсом, він починає викладати на Криворізькому загальнонауковому факультеті Дніпропетровського державного університету, а вже у грудні 1963 року очолює його роботу. З часом, згадуючи роки спільної роботи з М.П. Ковальським, в т. ч. і на Криворізькому загальнонауковому, археолог, д.і.н., професор І.Ф.Ковальова напише: «Яким керівником виявився Микола Павлович? На мій, і не тільки мій, погляд – кращої кандидатури для налагодження роботи такого складного утворення, як загальнонауковий факультет, важко знайти. Микола Павлович зумів перенести на криворізький ґрунт кращі традиції в організації учбового процесу та наукових шкіл своєї Alma mater – Львівського

університету. На відміну від вищих навчальних закладів Східної України, з якими була знайома і в яких за роки ідеологічного пресингу була «витравлена» колишня корпоративна етика, Ковальському вдалося створити колектив однодумців...[5, с.6]»

При Дніпропетровському університеті, окрім Криворізького, були відкриті також Дніпропетровський та Запорізький загальнонаукові факультети. На відміну від останнього ЗНФ КДПІ мав непогане матеріально-технічне забезпечення: власні приміщення, зокрема, спеціально переобладнаний триповерховий гуртожиток, в якому одночасно можна було розмістити 600 студентів, 4 обладнані лекційні зали на 75-100 чоловік, 11 аудиторій. У двох кімнатах по 60 кв. м. було створено бібліотеку та читальний зал. З Дніпропетровського університету та Дніпропетровського філіалу Одеського кредитно-економічного інституту передано 1500 підручників та посібників з різних дисциплін [12, с.16].

Одночасно з цим існували значні проблеми в організації безпосередньо навчального процесу: кількість та якість викладацького складу, низький рівень відвідування занять студентами тощо.

Як свідчать архівні документи, вже у 1963-1964 навчальному році намітилась позитивна тенденція у вирішенні кадрового питання: на факультеті працювало вже 27 штатних викладачів, з них три мали науковий ступінь кандидата наук і один вчене звання доцента. Виправлення ситуації відбувалося у кількох напрямках. По-перше, запрошувалися викладачі для читання дисциплін на погодинній основі з інших ВНЗ (Дніпропетровського державного університету, Криворізького гірничорудного інституту та ін.). По-друге, до викладання залучалися фахівці-практики: заступник керівника Держинського відділення держбанку С. Мандрук викладав фінанси і кредит, прокурор Держинського району Ю. Гросітманов викладав основи держави і права.

Загалом на Криворізькому ЗНФ були створені та працювали шість кафедр: історичних дисциплін; філософії та політекономії; математики і фізики, біології

та хімії, іноземних мов, філології. Відомо що до складу кафедри історії, яку очолював старший викладач Д. Кочат входили: кандидат історичних наук, доцент М. Ковальський, викладачі Т. Воронова, З. Куніна, Н. Сіденко, Н. Гудименко, Т. Колпакова [12, С.16]. За оцінкою І. Ковальової, яка тривалий час до складу кафедри історії як викладач археології, Миколі Павловичу вдалося створити колектив однодумців, керованих бажанням донести до студентів не лише фактологічну базу, «а й сам дух, відчуття Історії» [5, с.6].

Одним із викладачів кафедри філософії та політекономії був викладач філософії П.Я. Мокутон (у 1963-1967 рр.) [8]. На кафедрі математики і фізики працювали викладач матаналізу Решотка Х.С. (у 1963-1967 рр., за сумісництвом з науково-викладацькою роботою в КГРІ) [10], викладач математики Нарішкіна Л.С. (у 1963-1967 рр.) [9] та ін.. Доцент, кандидат біологічних наук Савченко М.Є. входив до складу кафедри ботаніки і зоології [11]. Викладання іноземних мов студентам Криворізького ЗНФ забезпечувала, зокрема німецької мови, фахівець романо-німецької філології, перекладач з багаторічним досвідом І.О.Дітман (у 1962-1967 рр.) [6]; викладач М.Є.Дружинін (у 1963-1968 рр.) [7]. Саме про останнього, як беззмінного свого заступника з навчальної роботи, ветерана II Світової війни, напише в спогадах-роздумах про коло особистостей, з якими доводилось зустрічатися і співпрацювати професор М.П.Ковальський [1, с.35].

У цих спогадах натрапляємо ще на одне ім'я - доктор філологічних наук Нінель Іванівна Заверталюк, яка у 1965-1967 рр. викладала за своїм фахом на Криворізькому ЗНФ і саме в цей час вийшла на захист кандидатської дисертації. І, не в останню чергу, завдяки створеній на факультеті атмосфері просякнутої глибокою повагою з боку адміністрації і одночасно – вимогливого та підкреслено-зацікавленого відношення до наукових пошуків колег [5, с.7]. Ще однією яскравою ілюстрацією вище зазначеного було клопотання керівництва Криворізького ЗНФ за підписом декана М.П.Ковальського щодо затвердження у вченому званні доцента кафедри іноземних мов викладача німецької мови

І.О.Дітман «принимая во внимание плодотворную 33-хлетнюю педагогическую и производственную работу» [3; 20].

Вирішення кадрової проблеми відбувалося паралельно з роботою на покращення навчально-методичної бази Криворізького загальнонаукового факультету. Силами викладачів та студентів створювались предметні кабінети. Не припинялась робота з комплектування бібліотеки, передусім букіністичними, рідкісними книгами, які купувалися в Києві, Москві, Ленінграді. До речі, дотепер у фондах Наукової бібліотеки Криворізького державного педагогічного університету натрапляємо на підручники зі штемпелем «ЗНФ Криворізького педінституту».

Окрім того, на факультеті проводилась цілеспрямована робота зі студентами-першокурсниками по формування навичок системної роботи з літературою. З цією метою викладачами М. Ковальським, П. Овчаром та Г. Пустинніковим читалися лекції «Як працювати над книгою».

Була започаткована традиція по виготовленню студентами своїми руками різноманітної наочності, яка поповнювала навчально-методичний фонд факультету. У коридорах, аудиторіях і кабінетах різні діаграми, плакати, фотомонтажі, стенди, галерея портретів відомих істориків, філософів, письменників, схеми і креслення з геометрії, фізики, хімії теж були виготовлені студентами [12, с.16].

Одним із засобів вирішення проблеми щодо відвідування студентами занять та їх успішності, озвучена вище, стало створення на кожній кафедрі предметно-методичних комісій, члени яких опікувались проведенням взаємовідвідувань та контрольних відвідувань лекцій, практичних, лабораторних, семінарських занять та екзаменів. Про результат таких заходів красномовно свідчать наступні цифри: у 1964-1965 рр. успішність студентів Криворізького ЗНФ за навчальними показниками склала 91,8%, у той час як у Запорізькому – 73%, а Дніпропетровському – близько 70%.

Яскравою ілюстрацією успіхів, досягнутих в роботі Криворізького ЗНФ, є спогади знаної у Кривому Розі людини М.К.Дабіжи: «Особисто для мене, а я

думаю, що і для багатьох моїх ровесників в ті шести десяти роки, визначальним був наш загальнонауковий факультет. [...] І сьогодні можна назвати поіменно всіх тих, хто в наших очах був взірцем відданості нашій «Альма-матер», людьми, які нас навчали і у яких ми вчилися по-серйозному відноситись до справи... [12, с.17] »

Така напружена та наполеглива робота викладацького та студентського колективів вивела Криворізький ЗНФ на передові позиції. А ще більшого авторитету додали проведені у 1964 році (Перша) і у 1965 році (Друга) науково-підсумкові конференції, у яких брали участь викладачі різних спеціальностей, а також науковці з інших вузів. Окрім того, за всю історію ЗНФ, за відповідальним науковим редагуванням М. Ковальського, видано тези доповідей і повідомлень історичного, філологічного, фізико-математичного, біологічного, хімічного профілів [12, с.17].

Наказом ректора проф. Моссаковського В.І. по Дніпропетровському державному університету від 23.02.1966 р. за №158 за зразкове проведення II-ої наукової конференції викладачів Криворізького ЗНФ і видання тез доповідей була оголошена подяка із занесенням в особову справу М. Ковальському, Н. Заверталюк, Х. Решотці, М. Савченко, Є. Лоєнко і Д. Кочату [12; 4].

Варто відзначити, що студенти Криворізького ЗНФ, як, взагалі, і інших ЗНФ, окрім традиційних для ВНЗ педагогічного профілю та передбачених діючими факультетами спеціальностей, готувалися за напрямками: «Економіка та організація сільського господарства», «Бухгалтерський облік в сільському господарстві», «Планування промисловості», «Економіка та планування матеріально-технічного постачання», «Економіка праці», «Бухгалтерський облік», «Фінанси і кредит», «Історія», «Російська мова та література», «Українська мова та література», «Бібліотекознавство та бібліографія», «Романо-германська мова та література», «Іноземна мова» [2;15-16].

Як вже зазначалося вище студенти загальнонаукових факультетів навчалися за уніфікованими навчальними планами протягом двох років, а на спеціальності «Математика» – протягом трьох років. Так, студенти відповідної

спеціальності Криворізького ЗНФ, які закінчили III-й курс і переведені на IV-й курс, направлялись на другий етап навчання в слідуючі вузи: Дніпропетровський, Одеський, Запорізький, Львівський, Донецький, Кишинівський Державні Університети; Кіровоградський, Симферопольський, Миколаївський Херсонський педагогічні інститути; Дніпропетровський, Харківський сільськогосподарський інститути; Одеський інститут народного господарства [17].

На початку 1967-го року Міністерством вищої і середньої спеціальної освіти УРСР було прийняте рішення про передачу загальнонаукових факультетів у підпорядкування педагогічним інститутам на місцях, закріплене відповідним наказом. Відповідна реорганізація торкнулась і Криворізького ЗНФ, роботу якого продовжував очолювати М.П.Ковальський до кінця серпня (за іншими джерелами до квітня) 1967 р., після чого, з 01 вересня 1967 р. керівництво факультетом перейшло до Миколи Єгоровича Дружиніна [12; 18].

Вже через півроку таке явище в системі вищої заочної освіти як загальнонаукові факультети припинили своє існування як окрема структурна одиниця, увійшовши до складу заочних відділень ВНЗ. У наказі по Криворізькому державному педагогічному інституту це аргументувалося скороченням видатків на утримання персоналу в установах республіканської підлеглості МО УРСР [19]. Існували і інші причини, як то вузьковідомча позиція деяких міністерств, що ратували за підготовку спеціалістів строго у вищих навчальних закладах відповідного профілю [2, с.173].

Отже, діяльність загальнонаукових факультетів мала свої «плюси» та «мінуси» і при більш тривалому терміні їх роботи можлива була перевага саме в бік перших. Великі шанси позитиву мав, зокрема, і Криворізький ЗНФ через відсутність суттєвих матеріально-технічних проблем, вдале призначення керівництва, яким у короткий термін були вирішені проблеми організаційно-навчального та кадрового характеру, розгорнуто масштабну наукову роботу, зумовивши тим самим ґрунтовну базову підготовку студентів й виведення Криворізького ЗНФ на передові позиції.

ДЖЕРЕЛА та ЛІТЕРАТУРА:

1. Близняк М. Спогади професора Миколи Павловича Ковальського «Про тих, кого пам'ятаю і шаную (роздуми про коло особистостей, з якими доводилось зустрічатися і співпрацювати) / Микола Близняк // Наукові записки Національного університету «Острозька академія» Серія «Історичні науки». Вип. 22. – С.31-45
2. Боровик М.А. Процес формування структурних підрозділів Чернігівського державного педагогічного інституту (1954–1998 рр.) / Микола Боровик // Сіверян. літопис. – 2015. – № 2. – С. 171–189.
3. Выписка из протокола №1 заседания Совета Криворожского общенаучного факультета Днепропетровского университета от 14 января 1964 года. - Музей історії Криворізького педуніверситету: відділ фондів, б/н.
4. Выписка з наказу по Дніпропетровському державному університету від 23.02.1966 р. за №158. - Музей історії Криворізького педуніверситету: відділ фондів, б/н.
5. Ковальова І.Ф. Я мала щастя працювати разом з М. П. Ковальським / Ірина Ковальова // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. – Острог: НаУОА, 2008. – Вип. 12. – С.5-11.
6. Личный листок по учету кадров Дитман Ирины Алексеевны. - Архів Криворізького державного педагогічного університету: Особова справа Дітман І.О. , б/н.
7. Личный листок по учету кадров Дружинина Николая Егоровича. - Архів Криворізького державного педагогічного університету: Особова справа Дружиніна М.Є., б/н.
8. Личный листок по учету кадров Макутона Павла Яковлевича. - Архів Криворізького державного педагогічного університету: Особова справа Макутона П.Я., б/н.
9. Личный листок по учету кадров Нарышкиной Ларисы Сергеевны. - Архів Криворізького державного педагогічного університету: Особова справа Нарішкіної Л.С., б/н.
10. Личный листок по учету кадров Решотки Харлампия Савовича. - Архів Криворізького державного педагогічного університету: Особова справа Решотки Х.С., б/н.
11. Личный листок по учету кадров Савченка Мефодия Ефремовича. - Архів Криворізького державного педагогічного університету: Особова справа Савченка М.Є., б/н.
12. Мельник О.В. Кривий Ріг у науковій та педагогічній кар'єрі Миколи Ковальського (1963–1967 роки) / О. В. Мельник // Молодий вчений. Част. 3. – 2015. - № 12 (27) . – С.15-18.
13. Наказ від 08.08.1962 р. за №136. - Архів Криворізького державного педагогічного університету: Книга наказів по Криворізькому державному педагогічному інституту за 1962 рік.

14. Наказ від 24.10.1962 за №184. - Архів Криворізького державного педагогічного університету: Книга наказів по Криворізькому державному педагогічному інституту за 1962 рік.
15. Наказ від 04.05.1967 р. за №85. - Архів Криворізького державного педагогічного університету: Книга наказів по Криворізькому державному педагогічному інституту за 1967 рік.
16. Наказ від 27.06.1967 р. за №131. - Архів Криворізького державного педагогічного університету: Книга наказів по Криворізькому державному педагогічному інституту за 1967 рік.
17. Наказ від 28.06.1967 р. за №132. - Архів Криворізького державного педагогічного університету: Книга наказів по Криворізькому державному педагогічному інституту за 1967 рік.
18. Наказ від 06.09.1967 р. за №204. - Архів Криворізького державного педагогічного університету: Книга наказів по Криворізькому державному педагогічному інституту за 1967 рік.
19. Наказ від 17.02.1968 р. за №36. - Архів Криворізького державного педагогічного університету: Книга наказів по Криворізькому державному педагогічному інституту за 1968 рік.
20. Характеристика Дитман И.А. для Высшей Аттестационной Комиссии от 13.01.1964 г. - Музей історії Криворізького педуніверситету: відділ фондів, б/н.

Нікитенко М.П.
науковий співробітник
КЗК «Міський історико-краєзнавчий музей» КМР

ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІЇ (БУДІВЛІ) КРИВОГО РОГУ, ЩО ПЕРЕБУВАЮТЬ НА ДЕРЖАВНОМУ ОБЛІКУ З 70-Х РР. ХХ СТ.

Актуальність обраної теми обумовлена проблемним станом пам'яток історії (будівель) Кривого Рогу, що були взяті під охорону в 70-х рр. ХХ ст.

Мета нашого дослідження – охарактеризувати сучасний стан пам'яток історії (будівель) Кривого Рогу на початок 2017 року.

В ході роботи були поставлені такі завдання, як вивчення заходів місцевих органів влади з охорони культурної спадщини, з'ясування групи криворізьких пам'яток історії за радянською класифікацією на прикладі паспортної документації 1970-1972 років, пояснення виду тематично обраних об'єктів за сучасною класифікацією, перевірка наявності меморіальних дощок, встановлених на фасадах будівель в 1966-1967 роках в Кривому Розі.

Станом на початок 2017 року в Кривому Розі перебувають на державному обліку 76 пам'яток історії та монументального мистецтва, 12 з них були взяті під охорону уряду відповідними рішеннями Дніпропетровського облвиконкому у 1970-х роках як історичні пам'ятки, й охороняються законом зараз як пам'ятки історії (чотири: № 1682 «Школа, в якій навчались п'ять комсомольців-підпільників, розстріляних 17 вересня 1943 р. [10, с. 2], № 1687 «Школа в якій навчався /1925-1932 рр./ Герой Радянського Союзу Г. О. Скляр /1917-1943 рр./ - загинув на Курській дузі 19.07.1943 р. [10, с.6], № 1688 «Будівля середньої школи № 54, в якій навчався Герой Радянського Союзу Д. К. Шконда» [10, с. 4], № 1698 «Будівля залізничного вокзалу» [10, с. 3]), або як пам'ятки історії та мистецтва (вісім: № 1689 «Будинок, в якому знаходилась Рада робітничих, селянських та солдатських депутатів у 1917-18 рр. і в 1918 р. знаходився штаб Червоної Гвардії», № 1690 «Будинок, в якому засідала Рада робітничих, селянських та солдатських депутатів 1917-1918 та 1919 рр.», № 1691 «Будинок, в якому у 1944 році знаходився штаб командуючого третім Українським фронтом Р. Я. Маліновського», № 1693 «Школа, в якій навчався Двічі Герой Радянського Союзу В. І. Михлік», № 1694 «Приміщення, в якому навчався Герой Радянського Союзу Ю. М. Должанський» [10, с. 9], № 1697 «Школа, в якій працював (1939-1941 рр.) керівник підпільної групи В. Г. Козиненко» [10, с. 3], № 1699 «Школа, в якій навчався комсомолец-підпільник І. М. Демиденко» [10, с. 6], №1700 «Пам'ятний знак на споруді, в якій працював керівник будівництва та перший директор Криворізького металургійного заводу ім. Леніна Я. І. Веснік» [10, с. 2]).

Відповідно до положень, викладених в третьому розділі Інструкції про порядок обліку, реєстрації і тримання археологічних та історичних пам'яток на території Української РСР, затвердженої постановою № 982 Ради Міністрів УРСР від 17 квітня 1950 року, обліку й охороні підлягали такі історичні пам'ятки: «споруди і місця, пов'язані з найважливішими історичними подіями в житті народів СРСР, революційним рухом, громадянською і Великою Вітчизняною війнами, соціалістичним будівництвом; пам'ятки меморіального

значення, пов'язані з життям та діяльністю видатних і політичних діячів, народних героїв і видатних діячів науки, літератури, мистецтва і техніки, їх могили; пам'ятки історії техніки, військової справи, господарства й побуту» [3, с. 142-143].

В вищезазначеному документі була подана класифікація історичних пам'яток за трьома групами. До першої групи відносилися пам'ятки, що не могли бути використані в практичних цілях: окопи, рови, вали, обеліски, руїни історичних будинків. До другої групи – меморіальні будинки, садиби, що можна було використати виключно під наукові і музейно-показові заклади із збереженням їх історичного вигляду, обстановки і внутрішнього оздоблення. До третьої групи – меморіальні будинки, комплекси історичних будинків, окремі приміщення, що можна було використати в господарських цілях без шкоди для їх збереження і без порушення їхньої історичної цінності.

Історичні пам'ятки третьої групи в багатьох випадках перебували на балансі підприємств, установ й організацій, котрим обласні виконкоми Рад депутатів передавали через місцеві органи Комітету в справах культурно-освітніх закладів при Ради Міністрів УРСР в користування за «Охоронно-орендними договорами». Тримання пам'яток у належному санітарному, технічному і протипожежному стані, проведення ремонту і реставрації будинків відбувалося за рахунок балансового утримувача, що передбачалося «Охоронними зобов'язаннями».

Наказом міністра культури УРСР від 17 жовтня 1955 р. були введені нові форми паспортів пам'ятників культури, для історичних пам'яток затверджена форма № 2 «Паспорт історичного пам'ятника (не будівлі)» [3, с.150-153] та форма № 3 «Паспорт історичного пам'ятника (будівлі)» [3, с.154-158].

В 1950-х роках в Кривому Розі не було фахівців для збору інформації щодо історичних будівель, складання довідок та заповнення паспортів. Вірогідно, криворізькі пам'ятки історії саме тому й не значаться в «Списку історичних місць, пов'язаних з подіями Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни, де встановлюються меморіальні дошки», затвердженому

Постановою Ради Міністрів УРСР і ЦК КПУ від 13 серпня 1957 року № 947 [3, с. 204-217].

На початку 60-х років ХХ століття в Кривому Розі розпочався процес виявлення, обліку і паспортизації пам'ятників мистецтва, історії та археології, що суттєво змінив стан справ в галузі охорони пам'яток у нашому місті. В 1966-1967 роках відповідно до Постанови Криворізького Міськвиконкому від 05.02.1965 р. були встановлені меморіальні дошки на фасадах криворізьких будівель [1, с. 57-61].

Вивчаючи пробні примірники паспортів 1970-1972-х років та супровідну документацію (фото, акти технічного огляду історичного пам'ятника при передачі його в оренду (використання), зобов'язання по охороні історичного пам'ятника (будівлі)) [5], ми дійшли до висновку, що криворізькі історичні пам'ятки (будівлі) відносилися до історичних пам'яток третьої групи.

Відповідно до ст. 2 Закону України «Про охорону культурної спадщини» до об'єктів історичного виду згідно сучасної термінології відносять будинки, споруди, їх комплекси (ансамблі), окремі поховання та некрополі, місця масових поховань померлих та померлих (загиблих) військовослужбовців (у тому числі іноземців), які загинули у війнах, внаслідок депортації та політичних репресій на території України, місця бойових дій, місця загибелі бойових кораблів, морських та річкових суден, у тому числі із залишками бойової техніки, озброєння, амуніції тощо, визначні місця, пов'язані з важливими історичними подіями, з життям та діяльністю відомих осіб, культурою та побутом народів.

До об'єктів монументального мистецтва – твори образотворчого мистецтва: як самостійні (окремі), так і ті, що пов'язані з архітектурними, археологічними чи іншими пам'ятками або з утворюваними ними комплексами (ансамблями) [4, с. 32].

Сім криворізьких нерухомих об'єктів історії перебувають на обліку й як пам'ятки мистецтва завдяки меморіальним дошкам, виготовленим з тривких матеріалів: мармуру, граніту, лабрадориту, чавуну. З невідомих причин відсутні

дошки на фасадах чотирьох пам'яток: 1) в 2010 році зникла меморіальна гранітна дошка, яка була встановлена в 1975 р. замість мармурової 1967 р., № 1689; 2) зникла в 2016 році меморіальна гранітна дошка, встановлена в 1975 р., замість мармурової 1967 р., № 1690; 3) металева дошка з барельєфом зберігається у складському приміщенні замість мармурової 1966 р., яка була знята в 1990-х роках, № 1693; 4) на початку ХХІ століття зникла мармурова дошка 1967 р., № 1697.

Ознайомившись з рішеннями Криворізького виконкому з охорони пам'ятників історії та культури у 1987-1988 рр., ми спробували розв'язати протиріччя, що мають місце у випадку з трьома пам'ятками. В 1987 р. за рішенням Криворізького виконкому від 27.01.1987 р. № 21 меморіальну дошку зі старої будівлі школи № 32 по вул. Озерна, 17 (№ 1687), було перенесено на нову будівлю СШ № 32 у мікрорайоні 7-му Зарічному, буд. 7 [8, с. 197]. Відбулося утворення нової пам'ятки мистецтва № 6322 [10, с. 4] у вигляді меморіальної гранітної дошки. Відповідно до рішення від 28.12.1988 р. № 336 у II кварталі 1989 р. планувалось відремонтувати історичну споруду (№ 1700), яка перебувала на той час в аварійному стані, та замінити меморіальну мармурову дошку [7, с. 27]. Натомість була виготовлена нова чавунна дошка з новим текстом й перенесена на іншу будівлю території заводу у зв'язку з виробничою необхідністю [6, с. 11].

В 1994 р. за рішенням Криворізького виконкому від 13.10.1993 р. № 329 виготовлено та встановлено нову меморіальну гранітну дошку на фасаді нової будівлі СШ № 15 (№ 1682) [9, с. 43-44].

У 1967 р. була встановлена меморіальна мармурова дошка на будівлі нової школи № 54, спорудженої в 1954 р. [2, с. 458], після чого в 1972 р. будівлю старої школи взяли під охорону держави (№ 1688) [6, с. 12].

Один з результатів нашого дослідження полягає у наявності нової меморіальної дошки з лабрадориту та охоронної бронзової дошки на фасаді пам'ятки № 1698. Поки ще не вдалося встановити роки та відповідні рішення про встановлення цих дощок.

Позитивний результат перевірки виявився в трьох випадках з дванадцяти: на фасадах пам'яток № 1691, № 1694, № 1699 закріплені мармурові меморіальні дошки 1967 р.

В ході нашого дослідження були зроблені наступні висновки. По-перше, заходи Криворізького виконкому з охорони культурної спадщини були спрямовані на збереження та збільшення пам'яток у місті. По-друге, криворізькі пам'ятки історії за радянською класифікацією відносились до історичних пам'яток третього типу. По-третє, на фасадах трьох з дванадцяти пам'яток меморіальні дошки не змінювали свого місцезнаходження з моменту встановлення.

ДЖЕРЕЛА та ЛІТЕРАТУРА:

1. Витяг зі Списку пам'ятників історії, археології, скульптури, живопису, графіки, прикладного мистецтва, що підлягають занесенню до державних списків пам'ятників культури союзного або союзно-республіканського значення у м. Кривий Ріг (Форма № 6), 1974 р. // Криворізький історико-краєзнавчий музей. – б/н
2. Енциклопедія Криворіжжя: у 2-х т. / [упоряд. Бухтіяров В. П.]. – Кривий Ріг : ЯВВА, 2005. – Т. 2. – 2005. – 816 с.
3. Законодавство про пам'ятники історії та культури / [Якименко О. Н. / упоряд. Голодний М. О., Акуленко В. І., Дашевська М. Л., Плєскач Л. П.]. – К.: Українське товариство охорони пам'ятників історії та культури : Видавництво Політичної Культури України, 1970. – 464 с.
4. Закон України «Про охорону культурної спадщини» від 08.06.2000 № 1805-III // Офіційний вісник України. – 2000. – № 27 (21 липня).
5. Паспортна документація на пам'ятки історії (будівлі), 1970-1972 рр. // Криворізький історико-краєзнавчий музей. – б/н
6. Переліки пам'яток історії та монументального мистецтва м. Кривий Ріг, які перебувають на державному обліку, 2013 р. // Криворізький історико-краєзнавчий музей. – б/н
7. Решение исполнительного комитета Криворожского городского совета «Об утверждении мероприятий по улучшению содержания и охраны памятников истории и культуры города» от 28.12.1988 г. № 336 // Криворізький міський архів. – Ф.1.-Оп.2.-Ед.хр.150.
8. Решение исполнительного комитета Криворожского городского совета «О переносе мемориальной доски Героя Советского Союза Склера Григория Оникеевича» от 27.01.1987 г. № 21 – Криворізький міський архів. – Ф.1.-Оп.2.-Ед.хр.6.

9. Рішення виконавчого комітету Криворізької міської ради «Про заходи по забезпеченню та поліпшенню стану пам'яток історії та культури в місті» від 10.08.1994 р. № 331 – Криворізький міський архів. – Ф.1.-Оп.2.-Ед.хр.626.

10. Список пам'яток м. Кривий Ріг, 2017 р. // Криворізький історико-краєзнавчий музей. – б/н

Горбань С. О.
завідувач науково-експозиційного відділу
КЗК «Міський історико-краєзнавчий музей» КМР

ТВОРЧЕСКИЙ ПУТЬ АЛЕКСАНДРА АРСЕНТЬЕВА

Личность Александра Ивановича Арсентьева, как художника, в Кривом Роге не так известна, как его заслуги, изобретения и достижения в горном деле, талант преподавания физико-технических дисциплин. Цель данной статьи – раскрыть грани художественного таланта А. И. Арсентьева, познакомить с культурным наследием и проследить весь его творческий путь.

Дела, которыми занимался А. И. Арсентьев всю свою сознательную жизнь, достаточно подробно изложены в его книге «Трехпутная судьба». Он так назвал эту книгу потому, что его жизнь четко делится на три направления. Если их расставить в порядке личностной значимости, то получится следующее: первое – научные исследования в области горной науки, второе – подготовка инженерных, педагогических и научных кадров, третье – художественная деятельность в области графики и живописи. Именно об Арсентьеве, как о художнике, и будет рассказ, точнее автобиографические фрагменты из неизданной книги А. Арсентьева «Трехпутная судьба», которую он написал в 2010 году.

Арсентьев Александр Иванович (23.10.1918 – 19.02.2012) – горный инженер, педагог, художник. Доктор технических наук (1963 г.), профессор (1963 г.). Автор более 200 научных трудов. Участник Второй мировой войны. В 1952-1964 годах жил в Кривом Роге, работал в Криворожском горнорудном институте на кафедре разработки месторождений полезных ископаемых.

Александр Арсентьев никогда не считал себя знаменитым художником, хотя всю жизнь стремился стать им.

«...Знаменитый ли я человек? Многие годы я был довольно известной личностью в кругах, интересующихся горной педагогикой и горной наукой. Моя деятельность как художника, благодаря моей пассивности, практически неизвестна общественности [2, с. 6].

Картины, рисунки, гравюры, эстампы я любил выполнять на протяжении моей жизни, делал это с любовью, с большим прилежанием и трудолюбием, но больших художественных высот, по-моему, мне достичь не удалось, хотя мои пейзажные работы не хуже работ многих профессиональных художников [2, с. 7].

Рисованием я увлекся еще в школе. Под влиянием своего учителя Сергея Николаевича Соколова я всерьез занялся рисунком и изучением произведений художников. Был постоянным посетителем Третьяковки, Музея Новой Западной живописи, Музея Изящных Искусств.

В музей на Волхонке я имел постоянный пропуск с разрешением рисовать имеющиеся там скульптуры, и активно этим пользовался. В гравюрном кабинете меня познакомили с гравюрами и эстампами художников – Уго да Карпи, Рембрандта, Фалилеева, Остроумовой-Лебедевой и других. Некоторое время я занимался и в изостудии под руководством очень известного художника Юона [2, с. 12].

Все шло к тому, что я должен стать художником. В начале 1936 года, когда я учился в 10-м классе, была устроена Московская выставка детских рисунков, на которую я представил несколько работ. По условию ребята выпускных классов, чьи работы будут отмечены жюри, получают направление в Ленинград на подготовительное отделение Академии Художеств. И я получил это направление и мог к сентябрю 1936 года ехать на учебу в Ленинград. Но вся эта прекрасная перспектива рухнула. В жизни сложилось так, что ехать в Ленинград мне было не на что и не в чем. Мама настояла на продолжении учебы, в каком либо другом институте и я начал искать в Москве институт, в

котором сразу по поступлению дают стипендию. Поиски привели меня в Московский институт цветных металлов и золота имени М.И. Калинина. С сентября 1936 года начались студенческие годы, я быстро вошел во вкус занятий и полностью забросил рисование» [2, с. 13].

Дальше была военная служба, фронт, плен, госпиталь. Начал войну в июле 1941 года в звании лейтенанта, закончил ее в мае 1945 года гвардии старшим лейтенантом. Домой в Москву прибыл 10 февраля 1946 года.

«...Моя военная жизнь сложилась так, что первые рисунки я начал делать только в феврале 1944 года, когда меня отправили в резервный полк в село Песчанку на Украине. Здесь я понемногу начал писать пером и цветными карандашами зимние пейзажи через окна хат, портреты моих товарищей, один из рисунков послал в Москву своей дочурке Тане [2, с. 23].

На протяжении всей жизни в армии, а, затем и в СССР, около меня всегда были «близкие друзья», среди которых Саша Таран. Он в Москве до войны окончил художественное училище и в гравюре был опытнее меня. С его помощью я впервые начал резать цветные гравюры на линолеуме. Попробовал я и технику монотипии на целлулоиде масляными красками [2, с. 27].

В Москве начал искать хотя бы временную работу. Естественно, – мои первые мысли надежды были связаны с областью живописи и графики. Обнаружил кооперативное товарищество «Советский График», которое издавало открытки, гравюры и альбомы. Для начала мне предложили надомную работу по раскрашиванию черно-белых открыток по цветным образцам. Надомная работа была совершенно неинтересна, приносила гроши. После серьезных раздумий и обсуждений с женой, мы решили, что стоит вспомнить о моем дипломе горного инженера и испробовать новый путь [2, с. 31].

Уже в сентябре 1946 года, я в составе проектной группы института «Гипроредмет», оказался в Таджикистане в городе Ленинабаде. Там мы проектировали шахты по добыче урановой руды. В свободное от работы время я начал ножом резать гравюры на основе городских этюдов, зарисовок в шахте. В результате получился мой первый альбом из 12-ти гравюр, который я назвал

«Старый город». В нем я старался выразить характерные особенности старого восточного города с глинобитными постройками и двориками жилых домов [2, с. 32].

По возвращению в Москву, в декабре 1948 года Московский комитет художников книги и графиков устроил городскую выставку, на которую я предложил свои гравюры. Экспонировано было 7 моих гравюр. Это был мой первый выход в «свет» и вполне удачный» [2, с. 34].

В Кривой Рог А.И. Арсентьев впервые приехал в 1952 году. Ему предложили хорошую работу, достойно оплачиваемую должность, дали квартиру.

«В 1952 году приезжает в Москву и встречается со мной ректор Криворожского горнорудного института Г.М. Малахов и приглашает на работу в Кривой Рог. Осенью 1952 года я со всей семьей (шесть человек – я, жена, отец, мать, двое детей) навсегда уезжаю из Москвы на Украину в аспирантуру Криворожского горнорудного института [2, с. 43].

Во время поездок по Кривому Рогу я начал присматриваться к промышленному пейзажу, который отражал образ жизни города и многих людей и, безусловно, заслуживал серьезного внимания художников и архитекторов [2, с. 50]. Я все чаще и чаще стал ходить на этюды и осваивать облик Кривого Рога и его окрестностей. Работал в основном акварелью. Накапливался интересный материал, углублялось представление о характере индустриального пейзажа [2, с. 51].

Весной 1956 года меня вызвали в Москву в Министерство Высшего образования. Предложили поехать на два года в Китай – преподавать в Пекинском горном институте [2, с. 52].

Богатейшая культура Китая, ее самобытность, высокий уровень мастерства художников – общеизвестный факт. Но, одно дело об этом знать, а другое, – лично это увидеть. Мне посчастливилось увидеть [2, с. 57].

Я много посещал домов и пагод, беседовал с крестьянами, рабочими, учеными и художниками, рисовал пейзажи, в основном акварелью. Даже

удалось обуздать китайскую рисовую бумагу «сюаньчжи», очень своенравную и капризную, которая требует точного расчета воды. Исправление абсолютно исключается – это бумага смелых художников, кладущих мазок на нужное место и сразу нужной силы [1, с. 92].

Вскоре в шанхайском журнале «Бан-хуа» (гравюра), в котором печатались черно-белые и цветные гравюры не только китайских, но и иностранных художников, была напечатана и моя линогравюра «На лесной дороге» и небольшая статья и о моем творчестве [2, с. 58]. В начале 1958 года в Пекинском горном институте была устроена выставка моих работ – гравюр, акварелей, привезенных из Кривого Рога и этюдов, сделанных в Китае» [2, с. 61].

После приезда из Китая, началась активная выставочная деятельность художника Арсентьева. В 1958 году, в Симферополе, открылась выставка «По народному Китаю», показано 120 акварельных этюдов. В Кривом Роге в конце октября устроена выставка, на которой показано 130 произведений. В декабре в Днепропетровске была открыта «Перша обласна виставка графічних творів художників Дніпропетровщини». Представлено 40 работ. В 1960 г. издан каталог [3, с. 229]. Весной 1960 года в Киеве открылась республиканская художественная выставка, где экспонировалось 19 новых линогравюр. В этом же году А. И. Арсентьева, первого из криворожских художников, приняли в Союз художников СССР [2, с. 74].

«В 1964 году, заключив договор на три года, я с женой и сыном поехали на Кольский полуостров в город Апатиты, где мне предлагалась должность заместителя директора по научной работе горнометаллургического института Кольского филиала АН СССР [с. 94]. Цветовое изобилие Севера поразило меня. Голубизна неба и озер, сочная зелень трав и деревьев, совершенно фантастическое цветное многообразие осени и космические сполохи полярного сияния зимой. Я усиленно рисовал, в основном, акварелью [2, с. 97].

В декабре 1967 года мы покидаем Апатиты и переезжаем в Ленинград. Здесь, я в течении 15 лет не решался рисовать город и первый этюд написал только в 1982 году, а потом уже работал не отрываясь [2, с. 115].

В Ленинграде я и встретил старость. Боги, продлившие мою жизнь, дали мне почувствовать основные горести периода старости, болезней и одиночества. И, с другой стороны, дали познать радость от забот, помощи и любви моих детей и внуков...» [2, с. 194].

Таким образом, фрагментарный обзор автобиографической книги А. Арсентьева «Трехпутная судьба» дает возможность сохранить память о великом человеке и его культурном наследии, проследить весь его творческий путь и вписать его имя, как минимум, в историю криворожского изобразительного искусства.

По нашему мнению, заслуги А. И. Арсентьева, как художника перед Кривбассом состоят в следующем:

1. В Союз художников СССР он принят первым из криворожан, таким образом, показав пример для подражания местным художникам.
2. Он стал членом СХ СССР как график, работающий в жанре индустриального пейзажа, дав толчок развитию этого направления искусства в Кривбассе, доказав, что художник-график имеет право на признание во всесоюзном масштабе и утвердив перспективность данного жанра в регионе.
3. А. И. Арсентьев стал членом Союза художников, будучи кандидатом наук, горным инженером, преподавателем КГРИ. Он показал другим представителем технической интеллигенции в Кривбассе, что искусство рисунка может быть не просто увлечением, а уважаемым хобби или даже второй профессией.

А знаменитый ли он человек? Для Кривого Рога Александр Иванович Арсентьев всегда был и будет знаменитым, выдающимся, талантливым горным инженером, педагогом, художником. Его «Родной Кривбасс» всегда будет гордиться его успехами, достижениями и победами.

ИСТОЧНИКИ и ЛИТЕРАТУРА:

1. Арсентьев А. Звезды над Китаем / Арсентьев А. – Симферополь : Крымиздат, 1959.
2. Арсентьев А. И. Трехпутная судьба. Санкт-Петербург, 2010, Неизданная, // КУК «Городской историко-краеведческий музей» КГС. – КН-44242/К-3049. – 195 арк.
3. Художники Днепропетровщины / [составители Богданова Людмила Владимировна, Тверская Людмила Владимировна]. – Днепропетровск: Областная книжная типография, 1991 – 240 с.

Левченко Є. М.
старший науковий співробітник
КЗК «Міський історико-краєзнавчий музей» КМР

ВСІ СОЛДАТИ МАЮТЬ ІМЕНА

Дослідження теми «Криворіжжя у війні 1941-1945 рр.» є одним із напрямків роботи науково-дослідницького відділу Криворізького історико-краєзнавчого музею. Триває робота по уточненню кількості полеглих у боях за визволення Кривбасу в жовтні 1943 – березні 1944 рр., встановленню та уточненню їхніх імен. Велику допомогу музею у вивченні та популяризації цієї теми надають науково-освітні, культурні установи, товариства та громадські організації міста, зокрема, Криворізьке відділення громадської історико-пошукової організації «Пошук-Дніпро».

Мета даного дослідження полягає в тому, щоб на конкретних прикладах показати співпрацю музею та ГО «Пошук-Дніпро» по встановленню та увічненню імен визволителів.

Завдання:

- охарактеризувати знахідки пошуковців, які поповнили фонди та експозицію музею;
- розкрити сторінки бойової біографії Героя Радянського Союзу В.О. Дишинського, останки якого пошуковці ідентифікували та перепоховали до стели «На лінії вогню».

Пошуковцями щорічно здійснюються пошукові роботи з метою віднайдення та перепоховання останків радянських бійців, що загинули на

території Дніпропетровщини. Музеї міста та Дніпропетровський Національний історичний музей ім. Д.І. Яворницького отримують, передані ними, експонати – артефакти війни, знайдені на місцях боїв. Найвищим досягненням будь-якого пошуковця є встановлення даних про знайденого солдата і розшук його рідних. За приблизними підрахунками, на тисячу піднятих тіл знаходиться всього лише 2-3 предмети, здатні допомогти ідентифікувати їхнього власника: листи, особисті речі, нагороди тощо [6].

Упродовж останніх років фонди нашого музею поповнилися новими надходженнями. Найціннішими серед них є номерні медалі «За боевые заслуги», «За отвагу» та орден Червоної Зірки. За цими нагородами пошуковці встановили імена визволителів: Волкова Олексія Івановича, 1903 р. народження, рядового, автоматника 767 стрілецького полку 228-ї стрілецької дивізії. Загинув у листопаді 1943 р. біля с. Недайвода Криворізького району [9, арк. 2]. Також встановлено імена Воліулова Міолли Аріфулловича, 1917 р. народження, молодшого лейтенанта 1147 стрілецького полку 353 стрілецької дивізії [11] та його однополчанина – рядового Фурсова Івана Мусійовича, які загинули на початку лютого 1944 р. поблизу сіл Жовте та Назарівка Софіївського району [8, арк. 2].

У 2010 році члени історико-пошукової організації «Пошук-Дніпро» під час пошукових і ексгумаційно-рятувальних робіт на меморіальному цвинтарі радянських воїнів і мирних мешканців на вулиці Гірників – 4 в селищі ім. Горького (район рудника ім. Леніна), де сталася техногенна катастрофа (провал ґрунту) поблизу шахти ім. Орджонікідзе, знайшли, поряд із іншими загиблими, і останки Героя Радянського Союзу Володимира Олександровича Дишинського [4].

У зотлілій домовині на місці розташування грудної клітини воїна було виявлено орден Червоної Зірки, знак «Гвардія» та металеві гудзики з п'ятикутними зірками [7, арк. 3]. На свій запит щодо ідентифікації бійця пошуковці отримали відповідь із Центрального архіву Міністерства оборони Російської Федерації: «Сообщаем, что орден Красной Звезды №109892 вручен

старшому сержанту Дышинскому В.А., временное удостоверение № 423306, награжден приказом 93 отдельной стрелковой бригады от 16.02.1943 г.» [13, арк. 240]. У нагородному листі до наказу, за яким він нагороджений орденом Червоної Зірки, зазначено: «Дишинский В.А., 1923 года рождения, участник Отечественной войны – Сталинградский фронт с 22.10 1942 г., в Красной Армии с 11.1941 г., призван Сталинским РВК г. Свердловск, домашний адрес: г. Молотов, Куйбышева, 42...» [14]. Потім були бої на Курській дузі, форсування Дніпра.

Історія виникнення меморіалу на руднику ім. Леніна сумна і трагічна. До війни тут був невеликий майдан, де стояв рудничний клуб і пам'ятник В.І. Леніну. Приміщення клубу за часів рудопромисловця, мецената С.М. Колачевського використовували для господарських потреб [5, с. 587]. 26 жовтня 1943 р., після визволення рудника ім. Леніна військами 2-го Українського фронту (командуючий генерал армії Конєв І.С.), на площі зібрались мешканці навколишніх гірничих селищ на мітинг, який був атакований ворожими літаками. Все довкола перетворилось на море крові і місиво людських тіл. Розпізнати їх було неможливо. Тому вирили велику яму і зсунули сюди все, що лишилось від загиблих. Тут, в одній братській і 12 індивідуальних могилах, було захоронено 110 мирних жителів [10]. З часом це місце перетворилось у велике військове кладовище, куди привозили хоронити з почестями бійців і командирів 15-ї, 28-ї, 92-ї гвардійських і 188-ї стрілецьких дивізій 37-ї армії генерала Шарохіна М.М. Вони були захороненні в 34 індивідуальних і 2-х братських могилах. В 1967 р. встановлено пам'ятник [2, с. 91].

Тут же в індивідуальній могилі був захоронений і Герой Радянського Союзу, розвідник 92 гвардійської стрілецької дивізії Сімбірцев Василь Микитович (1919-1944) [3, с. 462]. 24 січня 1944 р. він в останній раз повів у бій своїх товаришів у районні рудника ім. Леніна, а сам не повернувся, скошений кулеметною чергою.

У кінці лютого 1944 р. сюди привезли хоронити тіло Героя Радянського Союзу, гвардії лейтенанта 92 гвардійської стрілецької дивізії Дишинського В.О., який до свого 21-го дня народження (1-го березня) не дожив всього декілька днів. Він загинув на світанку 22-го лютого біля греблі КРЕСу. Володимир у складі спецзагону добровольців 37 армії уміло командував взводом 96-ї окремої розвідроти [15, с. 6].

З усіх 16 полеглих бійців спецзагону полковника Шурупова А.М. саме Дишинського захоронили на кладовищі рудника ім. Леніна в індивідуальній могилі. Начальник штабу спецзагону інженер-капітан М'ясников О.Л. був захоронений у Веселих Тернах, де формувався і звідки почав свій шлях до КРЕСу загін безстрашних [15, с. 55]. Інших воїнів хоронили на місці бою, в основному, в Робітничому селищі. Це пояснювалось тим, що 20-річний Володимир був одним із тих Героїв, які ще за життя були удостоєні найвищої нагороди. Але вагу Золотої Зірки на своїй гімнастерці русявий, з високим чолом юнак відчував менше двох місяців: від Указу 20 грудня 1943 р. до загибелі [1, с. 51].

У ніч на 30 вересня 1943 р. він на чолі групи розвідників переправився на правий берег Дніпра в районі с. Деріївка Кіровоградської області. Захопив «язика», який у деталях розповів про систему оборони противника. Це дало можливість розпочати форсування Дніпра у районі с. Мішурин Ріг. Під Лихівкою розвідники перехопили гітлерівського мотоцикліста і він під дулами автоматів доставив розвідників у розташування 92-ї гвардійської дивізії [12].

У Кривий Ріг на могилу сина не раз приїздила з Уралу мати Наталія Дмитрівна Дишинська. Зупинялася в будинку Галини Іванівни Алтухової, яка добре знала В. Дишинського та інших червоноармійців. Вони квартирували в оселях місцевих мешканців у ті 4 місяці 1943-1944 рр., коли через цей район проходила лінія фронту [2, с. 93].

У 2012 р. останки визволителів та мирних мешканців із постраждалого меморіалу з почестями були перенесені до стели «На лінії вогню» на вулицю 23 Лютого, де вже покоївся прах 326 визволителів. У Покровському районі

Кривого Рогу одна із вулиць названа в честь В.О. Дишинського. Матеріали Героя, передані міському музею, експонуються у залі Другої світової війни.

ДЖЕРЕЛА та ЛІТЕРАТУРА:

1. Бухтіяров В. Ф. Визволення. 1943-1944 / В. Ф. Бухтіяров, Т. П. Воронова. – Кривий Ріг : Бібліотечка альманаху «Саксагань», 1994. – 240 с.
2. Бухтіяров В. Ф. ...Помним / Бухтіяров В. Ф. – Кривий Ріг: Бібліотечка альманаху «Саксагань», 1994. – 127 с.
3. Герои Советского Союза : краткий биографический словарь в 2 томах. Т. 2. – М. : Воениздат, 1988. – 863 с.
4. Дабіжа М. К. Занедбаних пам'ятників у Кривому Розі немає / М. К. Дабіжа // Червоний гірник. – 2012. – 27 червня.
5. Енциклопедія Криворіжжя / [упорядник В. Ф. Бухтіяров]. – Кривий Ріг : ЯВВА, 2005. – Т. 1. – 701 с.
6. Затульний Т. Одну кулю вже спіймав! / Т. Затульний // Червоний гірник. – 2011. – 17 лютого.
7. Звіт про виконання ГО «Пошук-Дніпро» пошукових робіт та ексгумаційно-рятувальних робіт на меморіальному кладовищі по вул. Гірників (с-ще Горького). 2010 р. // Криворізький історико-краєзнавчий музей. – КН-44961/Арх-20957. – арк. 3.
8. Звіт про результати камерних досліджень ГО «Пошук-Дніпро» в районі с. Назарівка Софіївського району. 2013 р. // Криворізький історико-краєзнавчий музей. – КДФ-21950. – Арк. 2.
9. Звіт про результати камерних досліджень ГО «Пошук-Дніпро» на прилеглий території до висоти 140,2 в районі с. Недайвода Криворізького району. 2013 р. // Криворізький історико-краєзнавчий музей. – КДФ-21951. – Арк. 2.
10. Левченко Л. Горе з героями / Левченко Л. // Вестник Кривбасса. – 2011. – 7 вересня.
11. Нагородний лист Воліулова М. А. 20.01. 1943 р. // Криворізький історико-краєзнавчий музей. – б/н.
12. Фокін Є. Дишинський / Є. Фокін // Червоний гірник. – 1994. – 22 лютого.
13. ЦА МО РФ, ф. 33, оп. 715111, спр. 1030, арк. 240.
14. ЦА МО РФ, ф. 33, оп. 682526, спр. 1006, арк. 82.
15. Шапошник В. Неустрашимые / В. Шапошник. – М. : Воениздат, 1966. – 64 с.

ІСТОРІЯ БІБЛІОТЕК ТЕРНІВСЬКОГО РАЙОНУ

Потреба в друкованому слові завжди була актуальною. Які б не були бібліотеки: приватні, земські, публічні, профспілкові, різногалузеві - вони завжди потрібні людству. Наше місто, зокрема Тернівський район, не є виключенням.

Населення Тернівського району мало, має і буде мати потребу в бібліотечному обслуговуванні. Відповідно завдання бібліотечних працівників в постійному удосконаленні форм роботи, а для цього потрібен досвід, отриманий через вивчення історії розвитку бібліотечної справи взагалі та Тернівського району зокрема.

Пошукова діяльність з історії бібліотек Тернівського району є водночас і складною і легкою. Якщо розглядати сучасний аспект розвитку цих культурно-освітніх установ, то їх розвиток починається з 1954 року і до сьогодні.

Водночас, якщо говорити про історію бібліотек Тернівського району в період до Жовтневого перевороту та після нього, то скласти точну картину діяльності бібліотек досить складно, тому що відомостей про бібліотеки тих історичних періодів дуже мало.

Так би мовити, «зародком» бібліотечної справи у Веселих Тернах можна розглядати бібліотеку, яка була при першій земській школі. Саме опис майна Веселотернівської школи за 1874 рік, дає можливість припустити, що школа мала невеличку бібліотеку, яка мала: 25 азбук, 6 набірних абеток, 27 підручників граматики для 1-го року навчання і 27 для 2-го року навчання, 2 посібники для граматики, 25 підручників арифметики, 25 Євангелій, 25 Псалтирів, 25 Біблій, 25 Катехізисів, 161 іншу книжку, 2 прописи [2, с. 1].

Підтвердженням існування бібліотеки в Веселих Тернах можна вважати і той факт, що у 1891 році пані Харіна побудувала власним коштом нове приміщення для школи і передала його земству. У 1895 році при школі уже

була своя бібліотека, книжки для якої придбала за свої кошти Земська Управа. Користування книжками було безкоштовне. В бібліотеці налічувалося: підручників – 38 назв, примірників – 517; посібників для читання – 35 назв, 39 - примірників; книжок для позакласного читання – 197 назв, 299 – примірників; наочні посібники – 2 примірники; кубічний ящик – 1 [3, с. 19].

Про велику потребу в читанні серед місцевого населення Веселих Тернів свідчить документ надісланий вчителем Г.Вартмінським від 17 січня 1895 року в С. – Петербургский Комитетъ Грамотности, состоящій при ИМПЕРАТОРСКОМЪ Вольномъ Экономическом Обществѣ, в якому у відповідь на пункт «Потребность в чтении среди местного населения и его характеристика» значиться: «Потребность в чтении среди крестьян значительная. Крестьяне отдают предпочтение книгам в основном религиозно - нравственного направления... [1, п. 65]».

В тому ж документі є ще один цікавий пункт №66, в якому ставиться питання: «При обучении в школах чтению имеется в виду главным образом обучение беглому чтению или же преследуется сознательность чтения? Имеется ли при этом в виду сообщение ученикам каких либо знаний? Каких и в каком объеме?» Суть відповіді веселотернівського вчителя наступна: «При обучении чтению преследуется сознательность чтения, а также сообщение ученикам всевозможных знаний...» [1, п. 66].

І в цьому простежуються паралелі з сьогоднішнім дитячих бібліотек взагалі, а також бібліотек Тернівського району міста Кривого Рогу. Сучасні реалії такі, що бібліотекарі іноді виконують функції вчителя, який допомагає дитині навчитися читати. Бібліотеки дають знання своїм відвідувачам і це є безумовним фактом, як і те, що бібліотеки повинні існувати.

Далі пропоную розглянути діяльність бібліотек Тернівського району у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст..

В Тернівському районі працюють 5 бібліотек для дорослих і 3 дитячі бібліотеки. Першою була започаткована бібліотека №13 – 12 травня 1947 року при поштової скриньці РУ «Першотравневе». У 1955 році заклад перейшов до

нового приміщення при ПК «Першотравневий». Діяльність перших її керівників Мохнаткіної А.П., Олейнікової Г.М., Михайдарової М.Л., Цуканової Л.А. були спрямовані на створення книжкового фонду та розгалуженої мережі: пункти видачі на шахтах («Обєднана», «Першотравнева»), пересувані пункти у будинках відпочинку, піонерських таборів м.Керч, Скадовськ, Бердянськ; у Школі міліції, місцевому гуртожитку та профілакторії РУ; покращення матеріально-технічної бази тощо. При Дитячому секторі ПК «Першотравневий» працював дитячий відділ бібліотека, де був створений дитячий загальноосвітній творчий клуб любителів мистецтва та книг «Отклик». Нині у приміщенні бібліотеки функціонує міні-галерея, де виставляються твори місцевих художників. Послідовність, спадковість у багаторічній плідній роботі закладу досягається фахівцям, що в ньому працюють, деякі навіть з понад 30-річним стажем (Кайданая Л.І., Титаренко Н.В.) і діяльність всього колективу спрямовується на соціально-психологічну підтримку найменш захищених верств населення, роботу як інформаційного та культурно-просвітницького осередка.

26-та бібліотека – філіал була відкрита у 1951 р. за рішенням міськвиконкому. Це була профспілкова бібліотека рудника ім. Орджонікідзе і розташовувалась в приміщенні клубу. 1969-го року була переведена в приміщення Палацу культури ім. В.І.Леніна (тепер «Тернівський»). У своїй роботі бібліотека перебуває у творчому пошуку. З 2006 року бібліотека співпрацює з усіма професійно - технічними училищами міста. Яскравою сторінкою цих взаємин є спільні засідання з літературним об'єднанням «Пегас». У 2012 році був створений клуб за інтересами «Найкраща терапія – хобі», який через різноманітні форми проведення засідань (арт-година; воркшоп; зустріч-інтерв'ю тощо) виступає за міжособистісну толерантність, дає змогу читачам цікаво урізноманітнити власне дозвілля. Щоб привернути увагу громадськості до бібліотеки її працівниками проводиться багато заходів за межами бібліотеки: вуличні акції, промо-акції, бібліотечний кардмейкінг.

Бібліотека – філіал №6 КЗК «Міська бібліотека для дорослих» КМР за рішенням міськвиконкому була відкрита у 1954 році у виділеному старому будинку зведеному ще паном Харіним. Через 20 років, у 1975-му, зусиллями першого завбібліотеки Волошиної Р. М., яка зуміла довести непридатність існуючого приміщення, було зведене нове двоповерхове за спеціальним проектом бібліотечного будівництва. Книжковий фонд становить 01.01.17 року 24032 примірників друкованої продукції з них книг – 19384 та періодичних видань – 4659. Бібліотека плідно співпрацює з Криворізьким історико-краєзнавчим музеєм, а саме з його Тернівською філією, а також з музичною школою №10, та Тернівським рухом «Патріот», з якими проводить безліч масових заходів.

Бібліотека – філіал №25 КЗК «Міська бібліотека для дорослих» КМР за рішенням міськвиконкому було відкрито 30 грудня 1970 року. Станом на 01.01.2017 року бібліотечний фонд складає 17 тисяч примірників. За результатами внутрішньо системного конкурсу на кращій буктрейлер «Сучасна українська книга», що проводився з метою популяризації сучасної української книги, буктрейлер 25-тої бібліотеки, побудований по книзі Н. Гербіш «Теплі історії до кави», відзначили, як один із кращих. З повагою до своїх відвідувачів похилого віку бібліотека присвячує окремі заходи. Існують і багаторічні традиції - як то проведення тижня «Наука. Техніка, Виробництво».

Бібліотеку – філіал №29 КЗК «Міська бібліотека для дорослих» КМР за рішенням міськвиконкому було відкрито 01.10.1981 року у приміщенні гуртожитку. Бібліотека має статус дорослої, але з правом обслуговування дітей. У 2016 році при бібліотеці відкрито Центр культурного дозвілля для осіб похилого віку «III-й вік», з метою збагатити життя людей похилого віку, завдяки цікавим масовим заходам, та зустрічами з талановитими людьми рідного Криворіжжя. Для порівняння, якщо до створення центру у 2015 році бібліотекою обслуговано 229 користувачів цієї категорії, то після створення в 2016 році – 546 користувачів. Творчий підхід бібліотечного колективу у роботі з відвідувачами вилився у різнобарв'я проведених заходів: слайд-шоу; історико

– політичний портрет; караван історій; ескізи дивовижного життя; літній сторітелінг.

Перше реєстраційне свідоцтво про криворізьку дитячу бібліотеку видано 30 жовтня 1946 року, розташованої на проспекті Поштовому і функціонує як Центральна дитяча бібліотека. В кожному районі міста відкривались районні дитячі бібліотеки. В 1968 році для упорядкування мережі дитячих бібліотек в місті було прийнято єдину нумерацію, тобто скасовано районне підпорядкування. В межах Тернівського району знаходиться 3 дитячі бібліотеки (КЗК «міська дитяча бібліотека» КМР, № 7,14,16).

Бібліотека-філіал №7 КЗК «Міська дитяча бібліотека» КМР на основі Рішення міськвиконкому від 20 серпня 1957 року відкрита як районна дитяча бібліотека №1 Жовтневого району на руднику ім. Рози Люксембург по вулиці Шкільна (зараз Войчишена). На той час штат бібліотеки налічував 4 бібліотекарі, які обслуговувала біля 6 тисяч читачів. Додаткова були зорганізовані пункти видачі в селищі Божедарівка і на віддаленому жилому масиві селища Краматорівка. При змінах у територіальному діленні міста бібліотека відійшла до Тернівського району. Протягом всієї діяльності бібліотека була основним культурним центром в мікрорайоні. Перший телевізор збирав у бібліотеці і дорослих, і малих. При бібліотеці працював агітпункт проводились виборчі компанії; багато років працювала депутатська група ім. Р. Люксембург, що сприяла популяризації бібліотеки.

1967 році по ініціативі працівників бібліотеки, членів бібліотечної ради, а також рішенням міського виконавчого комітету від 24.10.1967 року бібліотеці присвоєно ім'я Олександра Матросова – Героя Другої світової війни. А 1968-го - звання «Бібліотека відмінної роботи». На протязі 1970-1985 рр. бібліотека надавала шефську допомогу сільській бібліотеці с. Глеюватка.

В силу об'єктивних причин, починаючи з 1970-х років кількість читачів зменшувалась і тому на сьогодні це бібліотека не лише для дітей, а і для дорослих. З 2003 року – це бібліотека сімейного читання «Сім родинних Я», де відбуваються родинні посиденьки, різноманітні конкурси та ігри (зокрема

сучасна дитяча гра «Твістер»), зустрічі з талановитими родинами, співпраця з Тернівським територіальним соціальним центром для інвалідів та громадян похилого віку.

Бібліотека-філіал №14 КЗК «Міська дитяча бібліотека» КМР була створена в грудні, а вже 17 травня 1971 року гостинно відкрила двері для перших відвідувачів і за рік було обслуговано 1000 читачів. На 1999-й рік їх нараховувалось 4600. За час існування бібліотека тричі змінювала свою адресу. З 1976 року організовувались відділи обслуговування для учнів 1-4 класів та учнів 5-9 класів. В 1981 році закладу присвоєно звання «Бібліотека відмінної роботи». 1982-1985 роках надавалась шефська допомога бібліотеці с. Вільне Пятихатського району. Всі ці роки при бібліотеці працювали цікаві гуртки, один з яких «Юний бібліотекар» працював 30 років. З 2008 року бібліотека працює за цільовою програмою «Обдарована дитина – надія нації». Успішно діє клуб «Бібліофіл» зорієнтований на розвиток творчої особистості та очолюваний Рубановою О.Т., яку було нагороджено нагрудним знаком «За заслуги перед містом» III ступеню рішенням виконкому від 14.02.07 р. за №145.

Відзначення досягнень притаманне не лише окремим працівникам, а й бібліотечному колективу в цілому: II місце у загальносистемному конкурсі «Краща бібліотека року – 2010»; I місце «Краща бібліотека року» у 2011, 2012, 2013 рр.

Бібліотека-філіал №16 КЗК «Міська дитяча бібліотека» КМР створена у 1974 році на руднику ім. Леніна, знаходилась у підвальному приміщенні по вулиці 23-го Лютого (Сергія Колачевського), №118. Штат бібліотеки налічував 3 бібліотекаря. Бібліотечний фонд становив всього 7600 примірників. Згодом бібліотеку перевели в двокімнатну квартиру цього ж будинку на перший поверх, а в підвалі залишилось книгосховище. В зв'язку з тим, що бібліотека мала маленьке приміщення більшу частину масових заходів приходилось проводити у школах, влітку - на агітмайданчику у парку; працювали у міських та заміських дитячих таборах. Методичну допомогу бібліотека надавала бібліотеці села Мирне Пятихатського району. В 1984 році бібліотека отримала

нове, більш пристосоване приміщення по вул. Косигіна (нині - Чарівна), 22. В зв'язку зі збільшенням кількості дітей на мікрорайоні (нова школа №27, дитячі садочки) відвідувачів бібліотеки стало до 5 тисяч. Постійно розвивався і удосконалювався довідковий апарат: алфавітний та систематичний каталоги, ілюстрований систематичний каталог для молодших читачів, систематична система статей, краєзнавча і народознавча картотека, хороший фонд довідкової літератури.

Всі ці роки бібліотека тісно співпрацювала з районним центром краєзнавства і туризму: організовувались екскурсії по визначним місцям зустрічі з краєзнавцями. Враховуючи напрацьований по краєзнавству матеріал, бібліотека з 2008 року розпочала програму «Гордість країни - Кривбас». З 2014 року працює краєзнавчий клуб «Криворізький мандрівник», члени якого мали можливість познайомитись з театрами, музеями цікавими куточками Дніпропетровщини, а також з професіями: художник, скульптор, екскурсовод, актор, музейний працівник і ін. та зустрітись з представниками цих професій.

З кінця 2012 року на базі бібліотеки почала проводити свої засідання літературно – громадська організація «Лотос» (керівник – провідний бібліотекар ЦДБ Гринюк О.В), на яких читачі бібліотеки (учнівська молодь, члени ради ветеранів) мають можливість поспілкуватися з запрошеними поетами та прозаїки, цікавими творчими людьми. Традиційними на базі бібліотеки є виставки художників: А.Чернявської, О. Ющенко, В.Гончаренко, Л.Федорова та багатьох інших художників і фотохудожників.

Отже, історія бібліотек Тернівського району має цікаву складову. Тому вважаємо за доцільне подальше вивчення історії бібліотечних установ як Тернівського району, так і міста вцілому.

ДЖЕРЕЛА та ЛІТЕРАТУРА:

1. Отчет в С. – Петербургский Комитетъ Грамотности, состоящій при ИМПЕРАТОРСКОМЪ Вольномъ Экономическом Обществѣ. – 17 января 1895 г. Составленный учителем Г.Вартминским. – Тернівська філія КЗК «Міський історико - краєзнавчий музей» КМР: відділ фондів.

2. Постановление очередного Верхднепровского уездного земельного собрания. 6 октября 1872 года. – Тернівська філія КЗК «Міський історико - краєзнавчий музей» КМР: відділ фондів.

3. Топа А.І., Євенко О. М. Веселі Терни на освітянській ниві: Школа. Вчитель. Учень. – Спогади, документи, фотографії, присвячення / А.І.Топа, О.М.Євенко. – Дніпро: Видавець Олексій Ленський, 2016. – 288 с.

Назаренко Дмитро
студент факультету географії, туризму та історії (II курс)
Науковий керівник: Товстоляк Н.М., канд.іст.н., доцент
Криворізький державний педагогічний університет

ЕТАПИ РОЗВИТКУ КРИВОРІЗЬКОГО ЗАЛІЗОРУДНОГО БАСЕЙНУ У ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Дослідження основних етапів розвитку криворізького залізорудного басейну залишається актуальним напрямком краєзнавчих досліджень, вимагає значних зусиль вчених та краєзнавців. Розвиток криворізького залізорудного басейну умовно можна поділити на етапи:

- геологічні розвідки другої половини ХVІІІ ст.
- перші спроби розпочати розробку покладів руди у 70-ті рр. ХІХ ст.;
- початок освоєння басейну у першій половині 80-х рр. ХІХ ст.
- «залізна лихоманка» 90-х рр. ХІХ ст.
- криворізький залізорудний басейн у період економічної кризи початку ХХ ст.

Розробці басейну сприяла геологічна розвідка, яка проводилась майже століття. Першим описав поклади залізної руди був російський вчений-природознавець академік В.Ф.Зуєв (1752-1794). Посланий Санкт-Петербурзькою академією наук для вивчення нижньої течії Дніпра і Криму, він у жовтні 1781 р. відвідав Кривий Ріг. Свої результати записав у книзі «Мандрівні записки Василя Зуєва». У 1787 р. Кривий Ріг відвідав професор М.Г. Ліванов, у 1803 р. місцевості Криворіжжя досліджував гірничий інженер В. Піленко, у 1835-1837 рр. – унтер-шихтмейстер П.О.Кульшин, у кінці 60 – на початку 70-х – професор М.П. Барбот де Марні [1, с.13-14].

Але найбільший внесок вніс О.М. Поль, який був археологом і проводив розкопки у Дубовій Балці. З 1866 р. він проводив дослідження, разом з штейгером Й. І. Пузіно, виявили багато копалин: граніт, залізистий кварцит, мідну зелень, азбест та інше. Для підтвердження своїх даних він запросив у 1872 р. фахівця Л. Штріппельмана, який підтвердив наявність залізних руд (62,5% заліза) та інших корисних копалин. І також він довів про можливість її експлуатації.

Останньою експедицією перед розробкою була поїздка С. О. Конткевича у 1878-1879 рр. у долинах річок Саксагань, Інгулець і Жовта. Він лише підтвердив слова своїх попередників, доповів про внесок О.Поля у дослідженнях, склав першу геологічну карту всього Криворізького басейну.

У грудні 1880 р. в Парижі утворена компанія – акціонерне товариство "Товариство Криворізьких залізних руд". Стартовий капітал становив 5 млн. франків. У 1881 р. почалась розвідка місцевості, завезення обладнання, влаштування шляхів. Були викуплені «незручні землі» (скелі, яри, кручі) у поміщика Дзендзеленського. Того ж року був заснований перший рудник (Саксаганський) який знаходився на землях громади взятої в оренду. Фактична експлуатація почалась в 1882 р. Споживачем руди став Новоросійський завод Юза, руду якому продавали дешево заради реклами (0,01 коп. за пуд).

Руду добували кар'єрним засобом. Спочатку робили рознос (велику яму) у кілька ярусів уступами до трьох сажнів. Верхній шар (наноси) знімали кінними граблями і вивозили у відвали на тачках та возах. Для подрібнення руди використовували кайла, лопати, долото видні бури (пізніше була вибухівка 1кг на 12-20 т. породи). Були спеціальні робітники – лопаточники, які здійснювали навантаження руди на підйомник, який був ручний або кінний.

Збільшенню видобування руди сприяла введена в 1884 р. Катерининська залізниця (початкова назва була Криворізька). Її історія починається з указу про будівництво залізниці від ст. Хацапетовка (Донецька обл.) до Синельникова і Катеринослава від 22 квітня 1875 р. Але війна 1877-1878 рр. призупинила будівництво, і після війни продовжилось. На кінець будівництва її довжина

становила 227 верст. Через річку Інгулець був прокладений міст за проектом М. А. Белелюбського висотою в 49 м. [2, с.23].

На 1886 р. руду добувало 3 компанії: Товариство Криворізьких залізних руд, Новоросійське товариство, Південноросійське товариство «Новорос». Товариство добувало руду на березі р. Інгулець на землях орендованих у поміщика Ліхмана (2 рудника). Південноросійське Товариство добувало руду на правому березі р. Саксагань (3 рудника). Видобування руди збільшилось із 42 млн. пудів (1885) до 62 млн. пудів (1887). Удосконалилися методи добування руди: широкого поширення набули кінні барабани, збільшувалась кількість вибухових робіт (у 8 разів). У 1887р. під керівництвом Шимановського на Саксаганському руднику було споруджено перший підйомник, що полегшило підйом руди, і позбавило великої кількості грабарів і збільшило глибину рудника. Також було вперше застосовано рейкову відкатку руди (вагонетки вміщували від 200 до 500 кг.), і до початку 1890-х рр. поширилась на всіх рудниках витіснивши дерев'яні вози і тачки.

Значною подією стало відкриття у 1892 р. при товаристві криворізьких залізних руд Гданцівського чавуноливарного заводу під керівництвом М. Ф. Шимановського (будували 1890-1892 рр.) На цьому заводі діяли 3 доменних печі в 200 куб. м. і добове виробництво склало 4000 пудів. При заводі була електростанція, також 40 житлових будинків, лікарня на 15 місць, ігрова зала, готель. Діяло 2 потяга і 4 рухові платформи.

Впродовж цього десятиліття вже діяло 56 рудників, серед них виникали невеликі стихійні рудники, було зайнято 12 219 десятин землі. Керівництво здійснювало 19 інженерів 49 штейгерів. Але збільшилась і орендна плата з землю: на 1880-х рр. складала 5 руб. За дес. А в 1890-х рр. 2000 руб. за 1 десятину. На рудниках було 6 електричних 31 паровий 44 кінних підйомника.

У 1894 -1896 рр. почали з'являться перші шахти, з вертикальним клітковим підйомом. Надшахтні споруди були примітивні з дерева і рідше з цегли і металу. Провітрювання шахт було за допомогою фалангових вентиляційних шурфів. Видобуток руди був за такими схемами: ярусна, великих камер, камер-

транш і т.д. Завантаження руди було вручну (лопаточники) для освітлення використовували масляні каганці (прозвані в робітників Бог у поміч)

Виникли нові акціонерні товариства: Брянське товариство (на березі р. Інгулець), товариство Дубова Балка (біля ст. Інгулець), Нікополь-Маріупольське товариство (біля ст. Колачевського), Русько-бельгійське товариство (біля с. Божедарівки) .

У 1899 р. по рудниках пройшла хвиля протестів за поліпшення умов праці і зменшення робочого дня (він тривав 11 год.) . Були побудовані додатково 40 казарм і 8 службових будинків з кварциту, доброго провідника тепла і холоду , влітку було в них спекотно, а взимку холодно.

На 1902-1904 рр. була криза виробництва із 56 рудників лишилось працювати тільки 14. Гданцівський завод скоротив свою продукцію майже втричі, акціонерні товариства понесли втрати (тов. К.З.Р. щодня втрачало 9000 руб. доходу) щонайменше 6000 робітників були звільнені.

Як підсумок бачимо, що стрімкий розвиток басейну привів до його занепаду, але не краху, бо до 1913 р. видобуток налагодився до рівнів 1890-х рр.

ДЖЕРЕЛА та ЛІТЕРАТУРА:

1. Кочергін І.О. Нариси з історії гірничої справи на Придніпров'ї / І.О.Кочергін. – Дніпропетровськ: Вид-во НГУ, 2005. – 47 с.
2. По Екатерининской железной дороге. Вип.1: Введение и часть первая. – Одесса: ФЛП «Фридман А.С.», 2008. – 152 с. [Репринтне видання 1903 р.]

Лихман Анастасія
студентка факультету географії, туризму та історії (II курс)
Науковий керівник: Товстоляк Н.М., канд.іст.н., доцент
Криворізький державний педагогічний університет

ІСТОРІЯ ЗАЛІЗОРУДНИХ РОЗРОБОК НА КРИВОРІЖЖІ В ЕКСКУРСІЙНОМУ МАРШРУТІ

Криворіжжя. Здається, немає на планеті такого місця, де так гармонійно злилися: потужне залізорудне тіло і щедрі у своїй родючості чорноземи, високе

небо і неозорі простори степу, роботящі винахідливі люди. Розпочавши свою історію з козацьких зимівників і маленької поштової станції, загубленої у Дикому Полі, Кривий Ріг набув великої слави, популярності, став привабливим для промисловців багатьох країн. В нім поєднались сива мудрість і енергія молодих сердець, наукові дослідження вчених і здобутки справжніх майстрів гірничої та металургійної справи, унікальність підземних скарбів.

Туристсько–екскурсійний маршрут, присвячений історії видобутку залізної руди на Криворіжжі, був розроблений групою старшокласників на чолі з керівником О.В.Лихман, працівником Палацу дитячої та юнацької творчості Центрально-Міського району, з метою створення умов для формування у підростаючого покоління громадської свідомості та національно-патріотичних якостей засобами музейної справи. Основними завданнями були: ознайомити з природними та геологічними пам'ятками природи, історією їх досліджень та етапами розвитку промислового Криворіжжя; розвинути пізнавальний інтерес, зацікавленість природою, геологією свого краю; розвивати позитивні якості особистості: працелюбність, наполегливість у досягненні поставленої мети, відповідальність за результат власної діяльності вихованців; сприяти самореалізації та їх професійному самовизначенню; виховувати відповідальності за майбутнє рідного краю, збереження природних та геологічних пам'яток Криворіжжя. Об'єктом дослідження було обрано природні скарби промислового Криворіжжя.

Схема маршруту: парк ім. Ю.Гагарина, КПНЗ «Палац дитячої та юнацької творчості Центрально-Міського району» - Парк ім. Ф.Мершавцева - лівий берег р. Інгулець. Вид екскурсії - пішохідна; протяжність маршруту - 7 км.; тривалість екскурсії – 4 год., категорія учасників – 11-17 років.

Учасникам екскурсії пропонувалося пройти стежками геологів, починаючи з тих далеких часів, які вже стали історією, до маршруту було включено природні об'єкти, старі промислові об'єкти, відвідування геолого-краєзнавчого музею Палацу дитячої та юнацької творчості Центрально-міського району, з якого починалася екскурсія.

Зупинка 1. Геолого-краєзнавчий музей

Кривий Ріг – залізне серце України.

Вся історія розвитку Криворіжжя тісно пов'язана з багатствами надр і основна роль, в їх вивченні і використанні, належить геологічним дослідженням. Перші розробки залізних руд були розпочаті завдяки зусиллям Олександра Миколайовича Поля.

Вихованці геолого-туристичного клубу Палацу дитячої та юнацької творчості Центрально-Міського району активно долучилися до вивчення природних скарбів Криворіжжя та історії їх досліджень. Так, у вихованців, які проводили активну пошукову та дослідницьку діяльність під час геологічних та краєзнавчих походів по рідному краю, 15 років тому, виникла ідея створення музею.

2000-го року в Палаці дитячої та юнацької творчості відповідно до напрямку діяльності та наявності експонатів, був відкритий геолого-краєзнавчий музей. Музейні експонати тематично зібрані за розділами: «Корисні копалини», «Стратиграфія Кривбасу», «Наукові видання з геології», «Шляхами славного Криворіжжя». Багато з мінералів музею є подарунком з особистих колекцій геологів Криворізької геолого-розвідувальної експедиції. На основі текстів та інформації, розміщеної в експозиції музею, краєзнавчої літератури, нами було розроблено текст екскурсії.

Стенд «Кривий Ріг промисловий» включає міську програму навчально-тематичних екскурсій ріднокраєм «Геологічні пам'ятники Криворіжжя», програму екскурсії до греблі Карачунівського водосховища. Розробки екскурсій «Гідротехнічні та рекультивовані об'єкти Саксаганського району», «Провальні зони Кривбасу, як приклади розвитку екосистеми». Розробки туристсько-краєзнавчих маршрутів «Історія та сучасність промислового Кривбасу», «Об'єкти індустріальної спадщини району моста Белелюбського» та «Об'єкти індустріальної спадщини Шмаковського та Галковського рудників».

Зупинка 2. Парк імені Ф.Мершавцева.

У ХІХ ст. парк називали за прізвищем його засновника – Ф. Мершавцева. З 1922 р. він мав назву парк ім. газети «Правда» - це перший державний парк на території Криворіжжя, який був заснований в 1922 р. на місці злиття р. Саксагань р. Інгулець, названий на честь газети «Правда».

Перша назва цієї місцевості - Пастухівка, Тарапаківка - за назвою рудного тіла, яке розроблялось кар'єром, що належав родині промисловця Пастухову.

Народна назва - Сахалінка. Після сильного весняного розливу в 1908 р. низова частина між р. Саксагань і р.Інгулець була затоплена, кар'єр також був залитий водою та добиратись до верхньої частини, де жили робітники, можливо було тільки на човнах. Тому люди і дали назву нижній частині - Сахалінка, верхній підвищений беріг - Порт-Артур.

Тут росте понад сорок сортів декоративних рослин, серед яких зустрічаються рідкісні види. Основними визначними пам'ятками парку є - човнова станція, старовинні арки, підвісні мости з яких відкривається вид на перетин річок Інгулець і Саксагань.

Зупинка 3. Музей під відкритим небом

До 237 річниці заснування міста фахівцями Комплексної геологічної експедиції «Кривбасгеологія» і благодійним фондом «Громадська ініціатива мешканців міста Кривого Рогу» було ініційовано відкриття геологічного музею під відкритим небом. Так на алеях парку були представлені експозиції кам'яного матеріалу діючих гірничо-збагачувальних комбінатів. Експонати представлені бідними залізними рудами, залізистими кварцитами, які є сировиною базою цих комбінатів.

На Криворіжжі залізну руду вперше знайшли скіфи на берегах річок Інгулець і Саксагань і навчилися виплавляти з неї залізо. Про це свідчать залізні кінцівки на стрілах, знайдені археологами в могильниках та курганах. Але промисловий видобуток був розпочатий тільки в 1876 році за ініціативою Олександра Миколайовича Поля.

Ще в 30-х роках ХХ століття в результаті вивчення проб, відібраних з відслонень залістистих порід долини р. Інгулець, була встановлена можливість магнітного збагачення бідних залізних руд і одержання з них високоякісного залізорудного концентрату. Південний гірничо-збагачувальний комбінат був заснований у 1952 р. Сьогодні залістисті кварцити є головним резервом розвитку сировинної бази Кривбасу.

Зупинка 4. Екологічна стежка «Геологічні пам'ятники долини річки Інгулець»

Площа скель МОДРу — 62 га. Природні оголення правого та лівого берегів р. Інгулець в сукупності зі штучними оголеннями в затоплених кар'єрах та в прорізі шосейної дороги утворюють геологічний розтин перпендикулярно простяганням порід середньої залізорудної світи криворізької серії докембрію.

Оголення лівого берега р. Інгулець представлені розрізненими скельними виходами порід великими (довжиною від 6 до 200 м, висотою від 2 до 27 м з західним падінням під кутами від 300 до 900) або дрібними «гривками» на схилі ріки, в ярах та вимоїнах. Ці оголення спостерігаються починаючи від Затопленого кар'єру (біля парку ім. Ф.Мершавцева) до повороту річки біля с. Весела Дача.

На правому березі Інгульця таких скель і «гривок» значно менше. Найбільша з них — скеля «Орлине гніздо» — розташована у селищі Нижня Антонівка (неподалік від автобусної зупинки «Цегельний завод»). Її довжина 25 м, а висота змінюється від 1 до 28 м. На північний захід від «Орлиного гнізда» корінні породи виходять на денну поверхню у вигляді окремих «гривок», найчастіше покритих осипом. Вік верхньої вікової межі порід, визнаний як 2050 млн. років. Абсолютна висота — 50 м. Відомий дослідник Валеріан Домгер (1883) так описує «Орлине гніздо»: «...мы вступаем в полосу железистокварцитовых сланцев, которые тянутся почти непрерывно вплоть до устья р. Саксагань, образуя в этом пространстве ... ряд железистых скал, представляющих великолепные примеры самой прихотливой складчатости

пластов». Геологічні пам'ятники природи долини р. Інгулець затверджені постановою Ради Міністрів України в 1996 р.

Пам'ятники природи є природно-історичної цінністю, так як представлені унікальними виходами на денну поверхню сланцево-залізородної продуктивної товщі Криворізької серії порід докембрію, де були проведені перші розробки залізної руди на Криворіжжі.

Кар'єр Затоплений (Пастуховський)

Саме тут були проведені перші розробки багатой залізної руди в південній частині Кривбасу. В незатопленій частині кар'єру спостерігаються породи четвертого залізного горизонту під породами верхньої частини розтину. Багата залізна руда, добута з кар'єру, перероблялась на металургійних заводах промисловця Пастухова.

В 1908 році, весняним незвичайно великим розливом річок Інгулець і Саксагань, південні шахти і кар'єри , в тому числі і Пастуховський кар'єр, були затоплені. Відновлення робіт на цих дільницях було недоцільно бо потребувало великих фінансових затрат.

Як приклад рекультивації старовинних розробок та відновлення порушеної екології розглядається побудований профілакторій тресту «Кривбасшахтопрохідка» - «Каскад» з зеленими насадженнями.

Скельні відслонення першого і другого залізистих горизонтів

Скельні відслонення першого і другого залізистих горизонтів разом з чудовим краєвидом та степовою рослинністю є рідкісним явищем природного ландшафту, не порушеного діяльністю людини. Саме на лівому скелястому підвищеному березі р. Інгулець розмістились перші поселенці.

Після ліквідації Запорізької Січі всі її землі, в тому числі і Криворіжжя, були оголошені власністю держави і наділялись українським і польським поміщикам, царським офіцерам. Перші власники прикладали зусиль до заселення краю, але це відбувалось повільно.

Офіційною датою заснування міста вважають 1775 р., коли у злиття Саксагані та Інгульця було засновано поштову станцію. З 1775 до 1828 р.

Кривий Ріг мав статус військової слободи, у 1828 р. було прийнято рішення щодо переведення його до розряду військових поселень, у 1852 р. Кривий Ріг отримав статус полкового села. Напередодні селянської реформи у 1860 р. Кривий Ріг був переведений у ранг містечка, яке у 1861 р. стало центром нової Криворізької волості [1, с.362-363]. З початком видобутку залізної руди та будівництва Гданцівського чавуноливарного заводу, Криворіжжя досягло значного промислового розвитку.

Отже, важливе значення для краєзнавчого дослідження Криворіжжя має екскурсійний метод. Екскурсії та туристичні подорожі стежинами міста, знайомство з об'єктами історичної спадщини, має особливий емоційний вплив на людину. Розробка екскурсійних маршрутів надає можливість широкому колу населення міста та гостям вивчати історію розвитку Криворізького залізорудного басейну, виховує патріотизм та повагу до своєї батьківщини, формує знання та інтелект людини. Розробка екскурсійних маршрутів має бути продовжена.

ДЖЕРЕЛА та ЛІТЕРАТУРА:

1. Мельник О.О. Історична енциклопедія Криворіжжя / О.О.Мельник, С.В.Балабанов. – Кривий Ріг: Видавничий дім, 2007. – 604 с.

Несміян Аліна
студентка

Науковий керівник: Горбуля О.А.
викладач соціально-гуманітарних дисциплін
Гірничо-електромеханічний коледж ДВНЗ «КНУ»

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНІ РУХИ НА КРИВОРІЖЖІ В 1917 - 1921 РР.

Історією нашого міста періоду національно-визвольних змагань 1917-1921 років я зацікавилася, дізнавшись, що вперше в місті жовто-синій прапор було піднято у вересні 1917 році на будинку по вулиці Олександропольській, 12.

Тому метою даної роботи є дослідження суспільно-політичних рухів, що діяли на Криворіжжі в період революції 1917-1920 років.

1917 року вперше в історії Криворіжжя легально відсвяткували 1 Травня [5, с.171]. Відбулися мітинги на рудниках. Мітинг на просторій базарній площі зібрав до десяти тисяч робітників, селян та солдатів. Саме на ньому виявилися розбіжності у позиціях партій, котрі діяли у Кривому Розі. Найгострішими були вони між більшовиками, меншовиками та українськими національними партіями. Якщо меншовики та есери виступали за підтримку Тимчасового уряду і таким чином за обмеження революції, то більшовики висунули гасло «Ніякої підтримки Тимчасовому урядові!» Національні ж українські партії виявилися серйозними опонентами як більшовиків, так і інших партій в питаннях національного плану.

Наприкінці 1917 року політичне становище на Криворіжжі вкрай загострилося. Боротьба за владу вступила в нову фазу. Саме в цей час розшарування суспільства на Криворіжжі закінчилося. Один блок соціальних сил очолювали більшовики, інший - так звані дрібнобуржуазні партії. Саме ці партії склали більшість голосів у Криворізькій Раді. Вони провели рішення про визнання влади Центральної Ради і невизнання Радянського уряду України.

В ході опрацювання теми дослідження, нами знайдені цікаві документи, які доводять, що на Криворіжжі, незважаючи на намагання інших країн встановити свою владу, все ж таки підтримували, свою – національну владу. Це - повідомлення про Український з'їзд від Північного крила Кривого Рогу, який відбувся на Шмаковському руднику (пізніше - Карла Лібкнехта) від 20 серпня 1917 року: «Прибуло від Просвіт українських і неукраїнських партій 375 чоловік. Витяг з резолюції:

2) Ми, робочі українці і неукраїнці, виносимо свій рішучий протест тимчасовому уряду проти розділу України і відділення таких українських губерній, як Катеринославська, Херсонська, Харківська та Таврійська.

3) Висловлюємо повну довіру тільки Центральній Раді, Генеральному секретаріатові, тому що віримо, що Центральна Рада поповниться представниками і неукраїнської демократії».

На Криворіжжі створювалися нові загони «вільних козаків». Більшовики теж не стояли осторонь. Проводилося озброєння та навчання нових загонів Червоної гвардії. Ці загони створювалися насамперед на рудниках.

Саме там більшовицькі організації користувалися підтримкою значної більшості робітників. А у містечку – переважав вплив меншовиків, есерів та інших не більшовицьких партій [4, с.142].

14 лютого 1918 року була створена Рада народних комісарів Донецько-Криворізької республіки. Але недовго існувала ця республіка. Насувалася австро-німецька армія. Тому вже 27 лютого був створений головний штаб по боротьбі з контрреволюцією. Почалося формування Червоної Армії Донецько-Криворізької республіки. Сформовані частини негайно відправлялися на австро-німецький фронт [3, с.68].

На II Всеукраїнському з'їзді Рад, який проходив у середині березня 1918 року у Катеринославі, було схвалене рішення про злиття Донецько-Криворізької республіки з іншими областями України. Об'єднувалися також і збройні сили. Головнокомандуючим їх був призначений В.О. Антонов-Овсієнко. Керівники Донецько-Криворізької республіки продовжували боротьбу на фронтах громадянсько ївійни. Артем загинув у 1921 році, всі інші були розстріляні під час сталінських репресій. [2, с.50] Як бачимо, більшовики не соромилися жорстоко карати за сепаратизм.

Австро-німецькі окупанти встановили на території Криворіжжя, як і всюди, жорстокий окупаційний режим. Вони вивозили в Німеччину ешелони з залізною рудою та іншим непродовольчим і продовольчим вантажем. Опір робітників і селян долався за допомогою репресій, масових катувань та розстрілів [1, с.38; 4, с.151].

Жорстокі репресії не зламали трудящих Кривого Рога. Гірники відмовлялися працювати. Саме тому окупаційна влада не змогла налагодити

видобуток руди. У червні-серпні залізничники Криворіжжя взяли активну участь у загальноукраїнському страйку залізничників. Розгоралася партизанська війна проти окупаційних військ. Щоб посилити партизанську боротьбу на Криворіжжі, треба було зміцнити підпілля.

Повстанці не змогли тримати владу в своїх руках. У грудні 1918 року басейн був зайнятий військами Директорії. Боротьба з петлюрівцями йшла майже до лютого 1919 року. 10 лютого цього року Криворізький ревком, який до цього був у підпіллі, оголосив про відновлення на Криворіжжі Радянської влади [4, с.152].

Політична обстановка ускладнювалась. На початку травня 1919 року спалахнуло повстання отамана Григор'єва. Його загони захопили значну територію на Правобережжі. 13 травня григор'євці оволоділи Кривим Рогом і знищили багато мирних жителів.

17 січня 1920 року у Кривий Ріг вступили частини 45-ї стрілецької дивізії під командуванням Й.Е. Якіра. Багато криворіжців вступили до неї і до кавалерійської бригади Г.Котовського, що формувалася в селі Лозуватка Криворізького повіту [7, с.203].

У лютому 1920 року поновилася діяльність державної комісії УСРР по обстеженню рудників Криворізького та Нікопольського басейнів [6, с.42]. У березні було створено регіональне управління криворізькими рудниками. Але обстановка була вкрай неспокійна. В повіті діяло кілька озброєних формувань, які тероризували місцеве населення. На ці події ще й досі існують різні погляди.

Влітку врангелівський фронт підійшов майже до самих південних кордонів Криворіжжя. У басейні був оголошений воєнний стан. У Кривому Розі розташувалися тилові частини та шпиталі 2-ї Кінної армії. Однак, захопити Кривий Ріг Врангелю не вдалося. З його розгромом громадянська війна закінчилась, як, на жаль, і спроби створити сильну, незалежну українську державу.

Таким чином, громадсько-політичні рухи на Криворіжжі періоду революції 1917-1921 років розвивались у загальнодержавному руслі національно-визвольних змагань, на рівні із Києвом, Харковом чи Катеринославом.

ДЖЕРЕЛА та ЛІТЕРАТУРА :

1. Дутчак В. В. Національне питання та національний рух у контексті подій 1917–1921 рр. на Катеринославщині та Херсонщині / В. В. Дутчак // Грані. – 2010. – № 2. – С. 36–39 ; 2010. – № 3. – С. 22–25
2. Енциклопедія Криворіжжя. У 2-х т. / Упоряд. В.П.Бухтіяров. - Кривий Ріг: ЯВВА, 2005.
3. Комаров В. О. Криворіжжя в 1917–1920 роках / В. О. Комаров, А. А. Матрос, О. Б. Брижаченко // Історія Криворіжжя: сучасний погляд на історичні періоди, постаті та краєзнавчі дослідження : зб. ст. / уклад. А. А. Матрос. – Кривий Ріг, 2001. – С. 61–77.
4. Комаров В. О. Історія Криворіжжя : навч. посіб. з історії / В. О. Комаров. – Дніпропетровськ : Січ, 1992. – 167 с.
5. Мельник О.О. Історична енциклопедія Криворіжжя / О.О.Мельник, С.В.Балабанов. – Т.1. - Кривий Ріг : СТПРЕС, 2009. - 604 с.
6. Мельник О.О. Історична енциклопедія Криворіжжя / О.О.Мельник, С.В.Балабанов. – Т.2. - Кривий Ріг : СТПРЕС, 2009.– 702 с. : іл.
7. Мельник О.О. Історичний хронограф Криворіжжя / О.О.Мельник, С.В.Балабанов. - Кривий Ріг : СТПРЕС, 2012.- 456 с.

Стаднік Назар
студент ІІ-го курсу
Науковий керівник: Войтовицька Т.А., викладач
Індустріальний коледж ДВНЗ «КНУ»

ПАНАС ВАСИЛЬОВИЧ ФЕДЕНКО - ДЕРЖАВОТВОРЕЦЬ УНР

Кожна держава, що прагне утвердитися на політичній мапі світу як суб'єкт, а не об'єкт політичного процесу, має чітко усвідомлювати, що лише народ, об'єднаний спільним баченням свого майбутнього, здатний подолати усі труднощі на цьому шляху. Але, як відомо, без минулого немає майбутнього. І саме у минулому слід шукати підґрунтя для єдності країни, що перетворює населення держави на народ та націю.

Будівничий української державності, член уряду Української Народної Республіки, відомий діяч українського соціального руху, відомий історик, публіцист, письменник, професор, дійсний член Інституту з вивчення історії СРСР, член Вченої Ради цього Інституту Панас Васильович Феденко крім всього вище зазначеного - наш визначний земляк, ім'я якого довгий замовчувалось офіційною владою в Україні або ж, вживалося з ярликом «націоналіст», «петлюрівець».

Але Українська історія дійшла до того етапу, коли настав час повернути Країні чесне ім'я одного з її видатних синів.

Про дитячі та юнацькі роки Панаса Феденка є тільки скупі відомості. На превеликий жаль, розпитати рідних, чи знайти документальні свідчення в архівах вже не можливо. Двоюрідна племінниця Панаса Васильовича Лідія Марківна Вчорашня, вже досить літня жінка, пригадує про поневіряння сім'ї та рідних у Веселих Тернах, яким довелося жити з клеймом «родини ворога народу» [1, с.3].

Панас Феденко походив із заможної родини хліборобів. 13 грудня 1893 року у багатодітній родині Василя Феденка з'явився хлопчик. Він був уже дев'ятою дитиною. На той час, у сільських родин багатодітність була нормою. Василь Феденко був освіченою людиною і цього бажав своїм дітям. Щоб дати змогу дітям вчитися, батько полишає хутір на берегах річки Зеленої та землі, які орендував у поміщика Данилова і перевозить родину до Веселих Тернів. За виручені від продажу хутора гроші Василь купує млина та невелику ділянку землі. Оселилася сім'я у добротному будинку (він вцілів і досі стоїть по вул. Ползунова. Зараз це вулиця Панаса Феденка) у Веселих Тернах.

Веселі Терни на початок ХХ століття були волосним центром де існувало три школи: церковно-приходська, земська та початкова школа поміщиці Олександри Гаврилівни Харіної [3, с.27].

У якій з цих шкіл навчався Панас точно не відомо. Церковно-приходська була заснована ще 1894 року, земська 1874 року, а поміщицька 1914-го.

Але у якій би з цих шкіл не навчався Панас, вчився він старанно і охоче. Це не могло не тішити вчителів. Вони і переконали Василя Феденка віддати сина до гімназії. Саме в гімназії міста Олександрії зростав майбутній патріот України. Про цей період свого життя Панас Феденко згадував так: «Перед Першою світовою війною 1914 року на всю Україну виходила одна - однісінька українська газета «Рада» в Києві, тираж якої ледь сягав 5000 примірників. Серед передплатників «Ради» був також учень 5-го класу гімназії Панас Феденко...»[4, с.32].

Саме «Рада» сприяла формуванню національної свідомості юнака.

У 1913 році Панас Васильович закінчив гімназію і вирішив присвятити своє майбутнє журналістиці. Він вступає до Петербурзького історико-філологічного інституту на кафедру словесності. Під час навчання він починає робити перші кроки в журналістиці. В часописі «Украинская жизнь» була опублікована його стаття про російського монархіста А. Соболевського, який схвалював програми української культури в Галичині. Ця стаття була помічена визначним українським політиком Симоном Петлюрою, який вказав Феденку на помилку в його цитаті з «Енеїди». Знаково, що ця стаття вийшла 1915 року під псевдонімом П. Тернівський, оскільки ще 1914 року царський уряд заборонив українську пресу по всій Російській імперії.

Але попри все «Украинская жизнь» була єдиним органом, у якому хоч і під строгою цензурою, могла проступати явно українська політична думка. Тоді ж 1915 року в Петербурзі Панас Васильович вступив до УСДРП.

Завершивши у 1917 році навчання у Історико-філологічному інституті Петербурга, Панас Феденко вже був досить активним членом УСДРП. У червні цього ж року він повертається з охопленої революційним рухом Росії до України. Ту він відразу почав опікуватися революційними справами у рідному Верхньодніпровському повіті, куди інформаційне Бюро Української Центральної Ради направило його як інструктора з питань політичної освіти. У серпні 1917 р. селяни Верхньодніпровського повіту на своєму з'їзді обирають його своїм представником до Центральної Ради у Києві. Про цей період свого

життя А.В. Феденко писав так: «Хоч я і був членом Ц.Р., але мені довелося тільки один раз протягом 1917-1918 років бути на її засіданнях. Обставини склалися так, що я мусив перебувати у Катеринославі, редагуючи органи соціал-демократичної партії «Наше слово», «Голос робітника», «Наша справа» [4, с.34].

П. Феденко різко негативно розцінював встановлення режиму П. Скоропадського. Його політику він визначав як «політику класового егоїзму». Але в той же час, разом зі своїми земляками Василем Склярком та Володимиром Чирвою за підтримки свого друга професора математики Володимира Боришкевича – (автора підручника з алгебри українською мовою для середніх шкіл виданого за редакцією П. Феденка у 1918 році у Катеринославі) відкривають у колишньому маєтку Харіних українську гімназію. З вересня 1917 року Панас Васильович починає викладати в цій гімназії [3, с.27].

Але будучи кандидатом УСДРП до Всеросійської Установчої Ради, а також і до Української, Феденко мусив вже в грудні взяти відпустку з української гімназії у Веселих Тернах.

Під час виборчої агітації Панас Васильович об'їхав значну частину Катеринославщини. За часів гетьманату П.В. Феденко почав працювати в «Робітничій газеті» що була центральним органом УСДРП й виходила в Києві.

У своїх статтях він аналізував політичні події, давав їм оцінку, переймався ситуацією, що склалася в Україні та за її межами.

Після приходу до влади Директорії П.В. Феденко стає автором Декларації фракції УСДРП Конгресу Трудового народу України. Декларація, оприлюднена 26 січня 1919 року проголошувала злуку ЗУНР та УНР. А вже 28 січня цього ж року Панас Феденко, як автор, виголосив на черговому засіданні Конгресу – Універсал Трудового конгресу. Цим документом затверджувалася об'єднання УНР та ЗУНР.

Коли у серпні 1919 року Ісаак Мазепа (земляк і однопартієць Панаса Феденка) став прем'єр-міністром уряду УНР, Панас Васильович обійняв посаду міністра інформації.

З середини листопада 1919 року ситуація для уряду УНР стала надзвичайно важкою, поляки та денікінці окупували Українські землі. П. Феденку, виконуючи різні урядові доручення, доводилося багато подорожувати землями спустошеної тифом України. Навесні 1920р. на Директорію чекали нові випробування. Уряду УНР опинився у пастці між двома ворожими силами, що намагалися його знищити – тоталітарною Росією і Польщею Ю. Пілсудського.

На 1920 рік припадає агітаційна робота Феденка. Він багато зробив для популяризації ідей соціал-демократії, здобутків національної революції, однак обставини склалися так, що йому довелося залишити рідну землю. Помер він на еміграції у Мюнхені 10 вересня 1981 року.

Панас Васильович прожив довге повне злетів і падінь життя. Зовсім трохи, всього десять літ, він не дожив до проголошення Незалежності України. Але всім своїм життям політик, науковець, письменник П.В. Феденко і з поза «залізничної завіси» робив усе, щоб Україну знали в світі.

У 1993 році Інститут дослідження модерної історії України видав збірник статей і матеріалів «Державний центр Української народної республіки в екзилі». У цьому збірнику ім'я Панаса Васильовича Феденко згадується сім разів. Зокрема, його стаття «Промова С. Петлюри на політичній нараді 26 листопада 1919 року» вміщена у збірнику пам'яті Петлюри «Повстання нації». [2, с.35], а також у протоколах засідання Першої Сесії Української Національної Ради від 16-20 липня 1948 року що проходили в м. Авгсбурзі, Баварія, Німеччина де обговорювалась кандидатура Голови Української Національної Ради, виголошується державно-правова Декларація та приймається закон про реорганізацію «Українського Державного Центру» [2, с.226].

Не діставши підтримки в розумінні потреби сильної політичної організації на основі демократичного соціалізму серед членів УСП у Німеччині, Панас Феденко наприкінці 1951 року виїхав до Лондона. В Англії він почав видавати газету «Наше слово», яка мала значну кількість передплатників.

Панас Феденко брав участь у Конгресах Соціалістичного інтернаціоналу де знайомився з матеріалами про ситуацію в Україні під «московським караулом».

Звісно, це не могло не дратувати Москву, котра зарахувала Феденка до націоналістичних ватажків і піддавала його своїй анафемі.

Щороку під час літніх сесій філософського факультету Українського Вільного Університету В Мюнхені П. Феденко читав лекції з української історії, до останнього не припиняв своєї дослідницької наукової роботи згідно правила «без гніву і упередження».

Вшановуючи пам'ять Панаса Феденка, ми відзначаємо його великий внесок у розвиток українського соціалістичного руху першої половини ХХ століття та збереження культурних традицій українського народу.

ДЖЕРЕЛА та ЛІТЕРАТУРА:

1. Вчорашня Л.М. Спогади про сім'ю Феденків. Біографічний нарис (рукопис) / Л.М.Вчорашня. – Кривий Ріг, 2016. – 24 с.
2. Державний центр Української Народної Республіки в екзилі : статті і матеріали / зредагували Любомир Р. Винар і Наталія Пазуняк . – Вашингтон: Фунданція ім. С. Петлюри; Київ; Філядельфія : Веселка, 1993 . – 494 с.
3. Топа А.І. Євенко О.М. Веселі Терни на освітянській ниві. Школа. Вчитель. Учень. Спогади, документи, фотографії, присвячення / А.І. Топа, О.М. Євенко. – Дніпро: Видавець Олексій Ленський, 2016. – 288 с.
4. Чабан М. Панас Феденко (Сторінки біографії нашого краянину, пов'язані з Придніпров'ям і зокрема Криворіжжям) / Микола Чабан // Кур'єр Кривбасу. – 1997. – Травень. – С.119 – 135

Поздняк Кристина
студентка факультету географії, туризму та історії (ІІІ курс)
Науковий керівник: Печеніна Н. А., канд. іст. н., доцент
Криворізький державний педагогічний університет

ДОСЛІДЖЕННЯ ПОДІЙ 1917-1920 РОКІВ В ПРАЦЯХ П.П.ГАЙ-НИЖНИКА

Павло Павлович Гай-Нижник - український історик, громадсько-політичний діяч, доктор історичних наук, академік Української академії наук, завідувач відділу історичних студій Науково-дослідного інституту

українознавства. У 2003-2004 рр. працював на посаді старшого викладача у Криворізькому державному педагогічному університеті на кафедрі історії України.

Коло наукових інтересів – історія України першої половини ХХ ст., історія світової та української політичної думки, історія національно-визвольних змагань 1920 рр. історія соціально-економічної та фінансової політики, біографістика та історія українського монархічного руху [6].

П. П. Гай-Нижник є автором і співавтором 17 наукових книг з історії України, організації державної служби, фінансово-економічних проблем, йому належить понад 200 наукових досліджень. Саме він один з перших висунув і документально обґрунтував цілий ряд положень та висновків, які конкретизують картину історії Української Держави. Чималу увагу дослідник приділив періоду державотворення 1917 року, УНР, а саме, принципам формування та діяльності вищого законодавчого органу - Центральній Раді.

Період від 1917-1922 року, через неабиякі суперечності щодо періодизації та трактування, П.П.Гай-Нижник визначає як окрему добу української політичної історії ХХ ст. під назвою «Національно-визвольна боротьба та українське державотворення», що обумовлене історичними процесами та складовими, які відбулись у зазначений хронологічний проміжок часу, через спільні прагнення народу до здобуття, збереження і розквіту власної державності та забезпечення права на свободу думки людини й права на національно-державне самовизначення [1].

Після того як у лютому 1917 р. у Російській імперії настала політична та економічна криза, революційна хвиля дісталася України, де на головну роль у веденні справ претендували місцеві Ради та створювалися владні структури Тимчасового уряду. Такі події викликали в українському середовищі схвалення та сподівання на національну та соціальну справедливість. З одного боку, це були прояви демократизму, а з іншого - бажання бути наближеним до розв'язання проблем національного розвитку. У березні того ж року, з ініціативи ТУП на зборах представників українських організацій і угруповань

було обрано організаційну групу, яка стала основою Української Центральної Ради, що була заснована з 3 на 4 березня [1]. Цей загально-представницький орган об'єднав у своїх лавах революційні партії і організації країни, переважно соціалістичного спрямування: Українське наукове товариство, Українське технічне аграрне товариство, Українське педагогічне товариство, Національний український союз, кооперативні спілки, Союзи міст [2]. Про прихильність українського народу УЦР свідчить той факт, що вже 12 березня у Петрограді українці російської столиці виходили на вулиці і засвідчили не лише свою підтримку новому ладові, але й виразно показали свою присутність та вагомість у вирішенні долі країни, а вже за тиждень, 19 березня 1917 року, в Києві 100 тисяч громадян з українськими національними прапорами взяли участь у святковій маніфестації [3].

Прийшовши до влади, УЦР не мала фінансової підтримки, вона могла розраховувати лише на пожертви своїх прихильників та національно-свідомого громадянства. Вихід було знайдено в установленні Національного фонду для добровільних внесків до скарбниці. Наступного дня (13 березня) парламентом було ухвалено «почепити жовто-синій прапор на будинкові, в якому збиралась ЦР, і влаштувати збір пожертв на Національний фонд» [3].

Рада закликала народ вимагати відновлення права на рідну мову по всіх школах, судах, урядових інституціях, ставлячи перед собою завдання культурного і морального проповідництва нації, діячі ЦР наперед заявили про своє самоусунення від політико-державотворчих та адміністративних питань.

Першим узагальнюючим документом, який мав регламентувати діяльність ЦР, став «Наказ Українській Центральній Раді», який юридично закріпив існуючий порядок, визначивши повноваження і механізми його функціонування [4].

З 7 по 9 травня 1917 р. у Києві засідало загальне зібрання ЦР, на якому було вирішено сформувати економічну комісію з тих представників, які мають власну економічну програму, тобто від революціонерів-демократів, соціал-демократів та соціалістів революціонерів [3].

За декілька днів було вирішено надіслати до Тимчасового уряду делегацію, з метою домогтися від нього видання декларації в справі автономії України та надання фінансів з «Государственного казначейства» на цілі національні, культурні та організаційні, але в переліку запланованих розтрат не було вказано витрати на влаштування адміністративно-керівної влади краю, на відновлення народного господарства тощо. Але члени російської урядової комісії відмовились від задоволення тих умов. У відповідь на таке ігнорування ЦР вдалася до активних дій - проголосила I Універсал та створила перший український уряд – Генеральний секретаріат.

До червня 1917 р. Центральна Рада пройшла трансформацію від морального та публічно-правового представництва українства на власній землі до політично-законодавчого органу влади в Україні [4].

3 листопада 1917 р. уряд Центральної Ради у своїй декларації «Від Генерального Секретаріату України» ультимативно підпорядкував собі всі державні та адміністративні служби і фактично оголосив себе єдиною і вищою виконавчою владою на території колишньої підросійської України. Таким чином, колишні держслужбовці Тимчасового уряду на території України оголошувалися службовцями, підконтрольними Генеральному Секретаріатові [4].

Вже за декілька днів УЦР видає III Універсал, яким проголошує створення Української Народної Республіки, як федеративної складової Росії [5].

В УНР була створена система центральних органів виконавчої влади (народні міністерства), але Тимчасовий уряд не передав їм у підпорядкування державні установи в межах України, а, отже, не дозволив перетворитись на крайові органи галузевого управління [4].

На час проголошення УНР, Республіка все ще не мала своєї Конституції, а отже й чіткого закріплення статусу вищих та урядовців. До цього керувалися лише актами, виданими УЦР. Незважаючи на те, що наприкінці року був вироблений Проект Конституції, його так і не було прийнято. Процес

організації суспільного та державного життя хоча відбувався повільно, але прогресивно.

Невдовзі агресія більшовиків прискорила державотворчі процеси в УНР. Швидке просування загонів Муравйова до Києва й потреба в укладанні мирного договору на переговорах з Центральними державами у Бресті змусили провідників Центральної Ради відійти від своїх автономістсько-федералістських переконань й де-юре змінити державний статус УНР [5].

За УНР були закладені паростки вітчизняної державної організації й розпочався процес формування та становлення інституту держави в Україні новітнього зразка.

Власне, ці події й поклали початок українського соціально-революційного напрямку, який невдовзі розгорнеться в національно-визвольну революцію.

Отже, Павло Гай-Нижник зробив вагомий вклад у дослідженні питань державотворення, адже за словами історик «без Центральної Ради не було б ні УНР, ні Гетьманату, ні Директорії і не було навіть УРСР».

ДЖЕРЕЛА та ЛІТЕРАТУРА:

1. Гай-Нижник П. Періодизація політичної історії України поч. ХХ ст.: до наукової суперечки щодо визначення терміну й хронологічних меж Української революції та Української державності [Електронний ресурс]: матеріали круглого столу, 24 березня 2017р., Межибіж / ДІКЗ «Межибіж», 2017.- Режим доступу: <http://mezhibozh.com/haj-nyzhnyk/>

2. Гай-Нижник П. Емісійна політика урядів України 1917–1918 рр. // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. [Електронний ресурс] // Збірник статей. – Вип.9. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – С.100–125. - Режим доступу: <http://hai-nyzhnyk.in.ua/doc/89doc.php>

3. Гай-Нижник П. Заснування Центральної ради та її перші заходи у фінансовій сфері (березень – червень 1917 р.) [Електронний ресурс] // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – Т.ХІV. – К.: Поліграфічний центр «Фоліант», 2007. – С.411–421. - Режим доступу:

<http://hai-nyzhnyk.in.ua/doc/111doc.php>

4. Гай-Нижник П.П. Формування центральних та місцевих органів виконавчої влади в Україні за доби Центральної Ради (1917-1918 рр.) [Електронний ресурс] // Збірник наукових праць Науково-дослідного

інституту українознавства. - К., Українське агенство інформації та друку «Рада», 2009. - Вип. XXIV. - С. 229-270. - Режим доступу: <http://hai-nyzhnyk.in.ua/doc/182doc.php>

5. Гай-Нижник П. Конституційний процес в Україні за Центральної Ради: від автономії до державності (червень 1917 – січень 1918 рр.) [Електронний ресурс] // Київська старовина. – 2011. – №6 (402). – С. 42–60. - Режим доступу:

<http://hai-nyzhnyk.in.ua/doc/2011doc.konst.proces.php>

6. Гай-Нижник П. П. Україна наприкінці XIX ст. - у 30-х рр. XX ст. (наукова школа) [Електронний ресурс] : бібліографічний покажчик. - Серія: Наукові школи університету; Вип. 2. - Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2009. - С. 42-56. - Режим доступу:

<http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/downloads/bio33.pdf>

7. 95-річчя Української Центральної Ради. «Ваша Свобода» – дискусія в ефірі: Павло Гай-Нижник, доктор історичних наук, старший науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАНУ; Олександр Кучерук, історик, директор Музею УНР (Радіо Свобода) // Радіо "Свобода". Офіційний сайт. - 2012. - 9 березня [Електронний ресурс] - Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/a/24510343.html>

Бігун Ольга
студентка факультету географії, туризму та історії (III курс)
Науковий керівник: Печеніна Н. А., канд. іст. н., доцент
Криворізький державний педагогічний університет

ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ ВИПУСКНИКА ПЕДАГОГІЧНОГО

(До 105-річчя від дня народження Героя Радянського Союзу Василя Скопенка)

Серед випускників фізико-математичного факультету Криворізького державного педагогічного університету видатною постаттю є Герой Радянського Союзу, полковник, командир 1180-го стрілкового полку 13-ої армії першого Українського фронту Скопенко Василь Федорович [2].

Народився В.Ф. Скопенко 1 січня 1912 року у селищі Струговка Брянської області. Світом його дитинства став світ гірників. У тому, усталеному для малюка, світі батько Федір Іванович працював на Ростовському руднику (донедавна – рудник імені Комінтерну). Там же мати – Тетяна Йосипівна куховарила в гірницькій артілі. Батько розповідав: «Наш син Василь народився 1 січня 1912 року за старим стилем. 19 червня 1912 року приїхав з матір'ю до

мене, на рудник «Ростовський» Дружина з малим дитям працювала в артілі куховаркою, готувала їжу сорока чоловікам за п'ять карбованців на місяць. І на кухні ріс наш син...»[5]. Батько за трудовий подвиг, як син за ратні, був удостоєний ордена Леніна. Василь батька безмежно шанував і любив. Тому, торуючи за батьком стежку до шахти, закінчив після школи гірничопромислове училище. Працював гірничим майстром на шахті КІМ рудника імені Карла Лібкнехта. Коли він захотів вступити на фізико-математичний факультет Одеського університету, то був прийнятий відразу. Переведений через хворобу (а чесно сказати, через голодомор) додому, у Криворізький педагогічний інститут, Василь Скопенко прийшов одразу на випускний курс [2].

Деякі подробиці навчання групи фізиків, до якої входив і Скопенко В.Ф., згадувала Фросина Яківна Січкара, відома на Криворіжжі працівниця освітянської ниви, заслужена вчителька, удостоєна медалі А.С. Макаренка: «На той час інститут не мав свого приміщення. Навчалися ми в аудиторіях в різних частинах міста. В один день на трьох «парах» встигали побувати та ще й не спізнитись. Нагадую, що підвісного мосту через Інгулець тоді не було, а перебиралися на інший берег лише човном, з допомогою «тьоті Сані» – за 5 копійок. У навчальних аудиторіях було холодно... Але молодості все за виграшки. У вихідні дні студенти працювали на спорудженні домни «Комсомолка», будували приміщення свого інституту. Виконробом на будівництві фактично став наш директор, чудова людина, Григорій Тимофійович Кисельов» [2].

Ф.Я. Січкара згадує, що з 12 студентів фізичного відділення другого набору, які закінчили разом із Скопенком у 1935 році інститут, вийшли досвідчені вчителі, науковці, директори шкіл [1].

Після закінчення інституту, Василь Федорович отримав направлення у Верблюзьку сільську школу Новгородківського району на Кіровоградщині. Працював вчителем фізики, а з 1937 року директором цієї школи. У 1939 році за плідну працю нагороджений медаллю «За трудову відзнаку».

На фронт у Велику Вітчизняну В.Ф. Скопенко пішов у червні 1941 року. У 1943 році закінчив Військову академію імені М.В. Фрунзе. Знання, отримані у професорів найстарішої з військових академій, він з блиском застосовував на ратному полі, спростовуючи твердження, що цивільна людина не може так талановито воювати. Останній рік Василь Федорович Скопенко воював у 350-й стрілковій дивізії. З нею ступив на землю України, з нею перейшов державний кордон [2].

В.Скопенко воював умінням, а не кров'ю. І його полк засвоїв це твердо й під Києвом, і в боях за Житомир, і в умовах небаченого весняного бездоріжжя під Корсунем. Чесний, відкритий, принциповий, він був водночас і жорстоко вимогливим. Але скільки життів зберегла та вимогливість. Літо 1944 року. У селі Злота хазяйнують фашисти. Селяни, вкрай знесилені від неволі та голоду з надією дивились на схід: чи не йде часом Червона Армія? Якось вночі через селище пройшли, відступаючи, гітлерівці. Переправившись через Віслу, вони засіли у Сандомирі, зайняли там оборону. Фашисти міцно закріпились у Сандомирі. Розвідка повідомляла, що кожен міський будинок німці перетворили на фортецю. Полковник Скопенко разом зі своїми офіцерами наполегливо розмірковував про те, як би захватити Сандомир, не зруйнувавши його. Він вивчав систему ворожої оборони, прораховував різні варіанти майбутньої битви [2].

У листі до дружини, Ганни Митрофанівни, яка разом з трьома дітьми жила в українському селі Верблюжка, полковник В.Ф.Скопенко писав: «Підійшли до одного дуже гарного міста. Воно стоїть на крутому березі широкої річки. І люди там, Аннушко, я впевнений, дуже хороші. Як вони настраждалися у неволі! Фашисти, звісно, так просто звідти не підуть. А як би хотілося, щоб таке красиве місто залишилось цілим. І взагалі хочеться, щоб земля наша була не в полум'ї, а у квітучих садах...»[2].

Талановитому офіцеру вдалося здійснити свій задум. Ворог очікував прямого удару, а радянські частини після артилерійської підготовки почали наступати з флангів, здійснили обхідний маневр і зайшли у місто з тилу. Вдячні

жителі Сандомиру вийшли з підвалів на вулиці, вітали радянських воїнів, співали пісні. За наказом полковника В.Скопенка почали працювати польові кухні, які годували польське населення. Були відбудовані і почали функціонувати школи, лікарні. Незабаром стало відомо: полковнику В.Ф.Скопенку за визволення міста Сандомира та проявлені при цьому мужність і героїзм присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Мешканці міста вручили офіцеру пам'ятний адрес, в якому зазначалось: «Ви врятували наше місто, врятували наші життя. Ми завжди будемо Вам вдячні за це» [2]. Полковник Скопенко В.Ф. йшов зі своїми частинами на захід. 27 січня 1945 року в тяжкій битві під містом Вроцлавом В.Скопенко був тяжко поранений осколком авіаційного снаряда. У Польовому шпиталі він повідомив бойовим товаришам своє останнє бажання: «Поховайте мене на березі Вісли, у Сандомирі. Це місто й люди стали мені близькими...»[5]. Волю героя було виконано. Тіло Скопенка привезли у Сандомир [2].

2 лютого 1945 року у Гербовому залі давньої ратуші відбулося засідання Народної Ради. На ньому було прийнято рішення: «...Міська Народна Рада, зібравшись сьогодні на позачергове засідання, вшановує пам'ять Героя Радянського Союзу Василя Федоровича Скопенка, визволителя міста Сандомира від німецької неволі, і, бажаючи виразити йому свою щирю вдячність та повагу до його пам'яті, одногосно вирішує: вулицю Опатівську міста Сандомира назвати вулицею полковника Скопенка» [5].

Поховати прах полковника В.Скопенка у місті Сандомирі та на вічну пам'ять встановити на його могилі пам'ятник. Пам'ятник Учителю, який взяв до рук зброю, аби захистити право дітей Землі на життя і щастя. У красені-місті ім'ям нашого земляка-криворіжця названа була ще й школа, збудована на громадських засадах[1].

Пам'ять про В.Скопенка зберігається донині. Віталій Іванович Петльований у своїй праці «Спомини ратного поля» згадує про Радянського героя Скопенка, описуючи його життєвий шлях та подвиги у війні [5].

Воронова Тетяна Петрівна в газеті «Червоний гірник» під заголовком «На полі солдатської честі» показала криворіжцям власного героя, майбутнього вчителя математики та фізики [1].

Кузик Б. М., Білошапка В. В. у своїй праці «Кіровоградщина: історія та сучасність центру України» описали ті події, що відбувалися в їхньому районі та підчеркнули відвагу Скопенка у визволенні українців. А також дали коротку характеристику батькові та синові Скопенків [3].

З 1957 дорогами України і Польщі проходить міжнародна велогонка пам'яті Героя Радянського Союзу В.Ф.Скопенка [3].

Пам'ять героя, який віддав своє життя за мир на Землі, шанують у стінах рідного Криворізького педагогічного інституту. На його прикладі виховано не одне покоління студентів фізико-математичного факультету, лекційна аудиторія №322 носить ім'я героя Радянського Союзу В.Ф. Скопенка [2]. Крім того, у Криворізькому Педагогічному університеті встановлено меморіальну дошку на честь Героя Радянського Союзу В.Ф.Скопенка. Напис на дошці: Фізико-математичний факультет Криворізького державного педагогічного інституту в 1935 році закінчив Герой Радянського Союзу Скопенко Василь Федорович (1912-1945).

А також в університеті знаходиться бюст Скопенка, автором якого є видатний скульптор та педагог Василь Захарович Бородай [4].

В університеті є робота народного художника України Басанець Петра Олександровича, учасник Великої Вітчизняної війни, який зобразив портрет відважного полковника Василя Федоровича Скопенка.

Сучасна молодь має шанувати подвиги вітчизняних героїв. І саме для цього встановлюють меморіальні дошки, пам'ятники, називають на їх честь вулиці.

ДЖЕРЕЛА та ЛІТЕРАТУРА:

1. Воронова Т. П. На полі солдатської честі [про Героя Радянського Союзу В. Ф. Скопенка – випускника КПІ 1935 р.] / Тетяна Воронова // Червоний гірник. – 1995. – № 50. – С. 3 .

2. ДВНЗ КПУ фізико-математичний факультет. Історія про факультет [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kdpu.edu.ua/fizyko-matematychnyi-fakultet/pro-fakultet/istoriia-fakultetu/712-vasil-fedorovich-skopenko.html>
3. Кузик Б. М., Білошапка В. В. Кіровоградщина: історія та сучасність центру України / Б. М. Кузик, В. В. Білошапка. – Дніпропетровськ.: АРТ-ПРЕС, 2005. – Т. 1. – 452 с.
4. Меморіальна дошка на честь Героя Радянського Союзу Скопенка Василя Федоровича [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://krogerc.info/ua/plaques/detail/id/72.html>
5. Петльований В. Спомини ратного поля [про Героя Радянського Союзу В. Ф. Скопенка – випускника КПІ 1935 р.] / Віталій Петльований. – Київ : Дніпро, 1981. – 112 с..

Розумна Наталія,
студентка факультету географії, туризму та історії (III курс)
Науковий керівник: Печеніна Н. А., канд. іст. н., доцент
Криворізький державний педагогічний університет

АСПРАНТУРА КРИВОРІЗЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ПЕДАГОГІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ: АНАЛІЗ РОБОТИ ЗА 25 РОКІВ.

Історія педагогічної освіти Криворіжжя сягає початку ХХ ст.. Власне історія Криворізького державного педагогічного університету починається в 1930 році, в час коли за Постановою Ради Народних Комісарів УСРСР, протоколом №25/677 від 11 серпня 1930 р. у Кривому Розі засновується інститут професійної освіти. На новостворений навчальний заклад покладалися надзвичайно важливі завдання виховання нового покоління української молоді Придніпров'я і Криворіжжя [4].

Якісно новий етап в історії навчального закладу розпочався з проголошенням Незалежності України. У відповідності до Наказу МОН УРСР «Про відкриття аспірантури» від 14 листопада 1991 р. за №194 на базі університету було започатковано аспірантуру. Основна форма підготовки науково-педагогічних і наукових кадрів відкрилася передусім зі спеціальностей, які розкривали на той час реформаційні процеси в соціально-політичній сфері держави, а саме з історичних, філософських, філологічних, соціологічних наук. Мета діяльності визначалася в підготовці і формуванні

корпусу науково-педагогічних працівників, здійснення через них ефективної наукової та освітньої політики [4].

Аспірантура ВНЗ розпочала своє функціонування в березні 1992 р. План першого набору (15 осіб) за 7 спеціальностями (фізіологія людини та тварин; соціальна філософія; соціологія культури, науки та освіти; історія суспільних рухів та політичних партій; теорія та історія педагогіки; методика викладання української літератури, української мови) було виконано. Майже всі вступники були викладачами навчального закладу, мали рекомендації кафедр до вступу. У наступному 1993 році додалося дві нові спеціальності: екологія та українська література. Державне замовлення на підготовку фахівців вищої кваліфікації зросло – 24 особи. Кількість студентів поступово збільшується, і на момент 1995 р. – в аспірантурі навчається 58 осіб. В цей час додається ще одна спеціальність: фізика твердого тіла. Відбувається перший випуск аспірантів: 4 захисти кандидатських дисертацій у встановлений термін навчання (Вієвська М.Г., Савченко Л.О., Іванченко І.В., Чирва Ю.І.). Враховуючи, що з 15 вступників, відсів становив 2 особи, а захищено кандидатських дисертаційних робіт – 8, ефективність роботи курсу – 62%. Результати довели, що аспірантура в закладі має право на існування [1].

Ректорат університету з перших кроків діяльності аспірантури приділяв належну увагу, розглядаючи її як дієву форму підготовки кадрів вищої кваліфікації для задоволення власних потреб у висококваліфікованих педагогічних і наукових працівниках. Аналіз роботи, критичні зауваження давали змогу виявляти недоліки, знаходити резерви на шляху подальшого покращення роботи на всіх її етапах і рівнях, підвищувати загальну ефективність аспірантури. Це значною мірою позначилося на якісній зміні професорсько-викладацького складу. У другій половині 1990-х років ступінь кандидата наук отримало 55 осіб.

Особливо динамічно аспірантура закладу розвивалася в 1994-1997 рр. У 1996 р. підготовка фахівців здійснювалася за 11 спеціальностями. Найважчими

були 1998 р. та 1999 р, в цей час різко зменшилося державне замовлення на підготовку кандидатів та докторів наук.

**Динаміка змін кількісних показників прийому
до аспірантури за роками:**

<i>Рік</i>	<i>1992</i>	<i>1993</i>	<i>1994</i>	<i>1995</i>	<i>1996</i>	<i>1997</i>	<i>1998</i>	<i>1999</i>	<i>2000</i>	<i>2001</i>	<i>2002</i>	<i>2003</i>
<i>А</i>	15	24	19	18	18	15	12	13	16	17	17	23
<i>2004</i>	<i>2005</i>	<i>2006</i>	<i>2007</i>	<i>2008</i>	<i>2009</i>	<i>2010</i>	<i>2011</i>	<i>2012</i>	<i>2013</i>	<i>2014</i>	<i>2015</i>	<i>2016</i>
15	17	17	15	15	16	14	11	9	13	10	9	10

У 2001 р. вперше за часи становлення незалежної України було проведено перереєстрацію мережі аспірантур та докторантур (Положенням «Про підготовку науково-педагогічних і наукових кадрів» (Постанова КМУ № 309 від 01.03.1999 р.). Враховуючи наявність необхідної наукової та матеріальної бази, Міністерство освіти і науки України затвердило в Криворізькому державному педагогічному університеті постійно діючу аспірантуру з 12 спеціальностей: фізика твердого тіла, екологія, історія України, соціальна філософія та філософія історії, українська література, теорія літератури, українська мова, загальна педагогіка та історія педагогіки, теорія та методика навчання (з української мови), теорія і методика професійної освіти, теорія навчання, соціологія культури, науки та освіти. Однак, було втрачено спеціальність фізіологія людини і тварин [2].

За двадцять п'ять років функціонування до аспірантури було зараховано 378 осіб. Загальний відсів – 48 осіб, а захистів кандидатських дисертаційних робіт у встановлений термін навчання – 183.

На 1.01.2017 н.р. із професорсько-викладацького складу Криворізького державного педагогічного університету(~390 осіб) – 230 кандидатів наук, з яких 130 підготовлено в аспірантурі університету (майже 34%). Випускники працюють практично на всіх кафедрах університету, іноді навіть повністю їх

укомплектовуючи. Зокрема, 12 зав. кафедр, 5 деканів та 5 заступників декана – випускники-аспіранти КДПУ.

Якщо підрахувати загальну ефективність роботи аспірантури, вона складає близько 61 %. Ефективність окремих випусків значно вища. Так, 89 % вступників 1993 р., 82 % - 1995 р., 75 % - 1996 р., 86 % - 2001р. та 2004р., що на даний момент захистили кандидатські дисертації.

За період функціонування аспірантури закладу до наукового керівництва аспірантами було залучено 23 доктори наук (16 з них - викладачі нашого університету) та 21 кандидат наук. Всього 44 висококласних фахівця. Зокрема доктори наук та професори: Афонін А.П., Буряк В.К., Козлов А.В., Комаров В.О., Пікельна В.С., які у різні роки здійснювали наукове керівництво аспірантами і досягли вагомих успіхів у підготовці кандидатів наук для університету. Сьогодні на кафедрах працює 30 кандидатів наук, послідовників наукової школи професора Кондрашової Л.В. Значний внесок у підготовку кадрів вищої кваліфікації для кафедр університету зробили доктори наук Бакум З.П., Балабай Р.М., Колоїз Ж.В., Лобанова А.С., Шрамко Я.В., кандидати наук, професори Стрюк Л.Б., Шанда В.І., Явір В.В., доценти Арешенков Ю.О., Вербовий М.В., Штельмах Г.Б [3].

Першим завідувачем аспірантури була Коргут І.А, з березня 1992 р. по листопад 1994 р. З листопада 1994 р. по жовтень 1997 р. аспірантуру очолювала Маркова Н.В. З листопада 1997 р. і донині аспірантуру, а з 2011 р. аспірантуру і докторантуру очолює Васильєва О.І [3].

В цьому році Криворізький державний педагогічний університет святкує 25 років від започаткування аспірантури. І це є дійсно свято, адже рівень підготовки кадрів і розвиток науки в країні - запорука національного розвитку.

ДЖЕРЕЛА та ЛІТЕРАТУРА:

1. 1-й набір до аспірантури Криворізького державного педагогічного інституту. – Музей історії КДПУ: відділ фондів, б/н.

2. Васильєва О. І. Аналіз роботи аспірантури Криворізького державного педагогічного університету за 10 років / О. І. Васильєва. – Кривий Ріг, 2002. – 11 с.
3. Васильєва О. І. Сторінки історії [Електронний ресурс] / О. І. Васильєва // Прес-центр. – 31 січня 2017р. – Режим доступу до ресурсу: <http://kdpu.edu.ua/nauka/aspirantura-ta-doktorantura/istoriia-i-sohodennia.html>.
4. Історія університету. Флагман педагогічної освіти на Придніпров'ї: від педагогічних курсів до університету [Електронний ресурс] // Прес-центр. – 28 грудня 2016р. – Режим доступу до ресурсу: <http://kdpu.edu.ua/pro-nas/istoriia-universytetu.html>.

Коротаєв Олександр
студент факультету географії, туризму та історії (4 курс)
Криворізький державний педагогічний університет

АНАЛІЗ ПРОЦЕСУ ДЕКОМУНІЗАЦІЇ У КРИВОМУ РОЗІ

У статті робиться спроба показати виконання закону «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» від 9 квітня 2015 року на прикладі зміни назв топоніми міста Кривого Рогу. Проведено аналіз вкладу Робочої групи КПІ та громадськості в перейменування топонімів міста. Запропоновано класифікацію нових топонімів за семантичною ознакою.

Ключові слова: топоніміка, комуністичний та націонал-соціалістичний (нацистський) тоталітарні режими, символіка, пропаганда, декомунізація.

09 квітня 2015 року набрав чинності Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки». Згідно абзацу першого і другого пункту 6 статті 7 даного закону наказувалось органам місцевого самоврядування у шестимісячний строк з дня набрання чинності цього Закону в установленому порядку провести громадські слухання та подати на розгляд Верховної Ради України пропозиції щодо перейменування символіки комуністичного тоталітарного режиму (переліченої у ст.1 ч.4 п. «є») [5].

Згідно з інформацією Ресурсного центру міста Кривого Рогу, під дію цього Закону підпали 252 топонімічні об'єкта нашого міста [4].

Цей процес зміни топонімічних назв міста у пресі та й на вустах простого люду, як нашого міста так і всієї країни, отримав гучну назву – «декомунізація». Але, не зважаючи на однаковість назви по всій країні, сам цей процес в різних її регіонах та містах проходив зовсім неоднаково.

У нашому місті тривалий час (критичний, з огляду на встановлені строки) за незрозумілих причин, процес декомунізації конкретних обрисів не набував. Саме тому, місцева громадськість, на законних підставах, змушена була взяти ініціативу з проведення даного процесу у свої руки. В авангарді цієї справи стали науковці, викладачі та співробітники Криворізького державного педагогічного інституту на чолі з керівником навчального закладу професором Я. Шрамко, який акцентував на необхідності зміни міських топонімів відповідно до вимог прийнятого Закону про декомунізацію. Ним було запропоновано здійснювати перейменування топонімів відповідно до принципів історизму, патріотизму, предметності, збалансованості та комплексності [9, с.1].

На засіданні Вченої ради Криворізького педагогічного інституту (КПІ), Головою профспілкового комітету, доцентом Л.В. Бурман була озвучена ініціатива щодо організації та проведення широких громадських обговорень з питання про перейменування топонімів міста Кривого Рогу. Також нею було запропоновано задля забезпечення належного наукового (історичного, краєзнавчого, філологічного) обґрунтування процесу перейменування залучити до цієї роботи представників наукової спільноти міста, зокрема науковців Криворізького педагогічного інституту, а рішення щодо перейменування приймати з урахуванням висновків, рекомендацій та підсумків громадського обговорення. За результатами відкритого голосування, пропозицію Л. Бурман було прийнято одностайно [2, с.1].

Таким чином, на базі Криворізького педагогічного інституту була створена Робоча група з вивчення питання «Про перейменування вулиць та інших об'єктів міста Кривого Рогу, що мають ознаки пропаганди чи символу

комуністичного тоталітарного режиму» (Робоча група), яка працювала у такому складі:

1. Віняр Ганна Миколаївна – директор наукової бібліотеки КПІ, кандидат філологічних наук, доцент, керівник Робочої групи.

2. Тарасов Андрій Валерійович – декан історичного факультету, кандидат історичних наук, доцент.

3. Ярков Сергій Валерійович – декан географічного факультету, кандидат географічних наук, доцент.

4. Семененко Любов Миколаївна – декан факультету української філології, кандидат філологічних наук, доцент.

5. Казаков Володимир Леонідович – завідувач кафедри фізичної географії, краєзнавства і туризму, кандидат географічних наук, доцент.

6. Яшин Вадим Олександрович – доцент кафедри всесвітньої історії, кандидат історичних наук.

7. Фінічева Вікторія Аніславівна – керівник музею історії Криворізького педагогічного інституту.

8. Коробко Микола Іванович – народний депутат України I скликання, член Криворізької громадської організації українських націоналістів [7, с.1].

Ще до першого засідання Робочої групи науковцями КПІ, доцентами: В. Казаковим, А. Тарасовим, В. Яшиним була проведена колосальна робота по вивченню та ідентифікації топонімів, що підпадали під дію Закону про декомунізацію. Робоча група працювала в період з 21 січня 2016 року по 28 січня 2016 року. Її засідання проходили в інтенсивно-напруженій атмосфері, триваючи інколи до пізнього вечора, а іноді навіть дуже «гаряче», але норми моралі та етикету, свободи думки і слова при цьому не були порушені жодною зі сторін учасниць. Так, наприклад, на одному із засідань Робочої групи, при обговоренні питання про зміну топоніміки Саксаганського, Дзержинського, Центрально-Міського та Довгинцівського районів міста, декан географічного факультету С. Ярков запропонував надавати об'єктам нейтральні та милозвучні назви. Керівник Робочої групи, директор наукової бібліотеки КПІ Г. Віняр

звернула увагу на перевантаження робочого варіанту пропозицій географічними назвами і запропонувала внести до переліку прізвища сучасних захисників Вітчизни, а також відомих історичних та літературознавчих діячів. Народний депутат України І скликання, член Криворізької громадської ОУН М. Коробко запропонував перейменувати вул. Савельєва – на вул. Олександра Половини, у минулому – викладача Криворізького державного педагогічного університету, одного з засновників націоналістичного руху в Кривому Розі [8, с.2].

На черговому засіданні Робочої групи виступив професор Я. Шрамко з пропозицією щодо проведення розширеної наукової конференції з питань перейменування топонімів міста Кривого Рогу [9, с.1]. До обговорення пропозицій Робочої групи відразу ж були запрошені краєзнавці, громадські діячі, воїни АТО, родичі загиблих воїнів АТО та Почесних громадян міста, які вносили свої пропозиції щодо перейменування вулиць, більшість з яких була врахована Робочою групою. Так, наприклад, з'явилися в нашому місті вул. Героїв АТО, вул. В. Матусевича (Металургійний р-н) та деякі інші) [9, с.1,3].

На засіданнях Робочої групи виникали дискусійні моменти щодо того чи іншого перейменування. Зокрема, перейменування вул. Жовтневої на вул. Петра Варгатюка. Аргументами «за», що були озвучені керівником музею історії КПІ В. Фінічевою, були: розташування, майже на перетині цієї вулиці і вул. Каунаської, Криворізького міського історико-краєзнавчого музею, активним організатором якого був проф. П. Варгатюк; як історик-науковець, краєзнавець він започаткував наукові дослідження історії Криворіжжя, став автором перших путівників по Кривому Рогу; як науковець висував свою гіпотезу щодо дати заснування Кривого Рогу; є учасником відновлення роботи у повоєнні часи одного з ВУЗів міста – Криворізького педагогічного інституту. Важливо, що ініціатива з увічнення пам'яті професора П.Л.Варгатюка в нашому місті не є новою. Ще у жовтні 2000 року Почесний громадянин Кривого Рогу, член Спілки журналістів України, краєзнавець Т. Воронова звернулася до очільників міста, місцевої громади на сторінках «Червоного

гірника» з відкритим листом щодо увічнення пам'яті доктора історичних наук, професора П. Варгатюка. Була також висловлена пропозиція «встановити іменні стипендії для студентів-істориків педуніверситету, назвати його ім'ям одну з міських вулиць, відкрити меморіальну дошку на будинку, де він жив» [3, с.3].

Аргументами «проти» стало висловлювання обґрунтованої думки про те, що П. Варгатюк був, скоріше, пропагандистом комуністичної ідеї, ніж істориком. Зокрема, у 1950 році він захистив кандидатську дисертацію за темою «Більшовицька організація Катеринослава в роки нового революційного підйому (1912-1914р.р.)», а в 1970 році – докторську дисертацію за темою «Ленін і діяльність більшовицьких організацій Донбасу, Придністров'я і Криворіжжя в дореволюційний період». З березня 1947 року член ВКП (б). В 1958-1975 роках – завідувач кафедрою марксизму-ленінізму КПІ. З травня 1975 по 1991 рік працював старшим науковим співробітником Інституту історії партії при ЦК Компартії України в Києві [1].

На заключному засіданні Робочої групи відбулося обговорення і затвердження остаточного варіанту пропозицій щодо перейменування топонімів міста Кривого Рогу, що мають ознаки пропаганди чи символу комуністичного тоталітарного режиму, який було прийнято та направлено на розгляд і затвердження до криворізької міської ради [11, с.2].

У підсумку, не весь матеріал, напрацьований Робочою групою КПІ, був врахований під час остаточного затвердження перейменувань. Схожа ситуація спостерігалася і з пропозиціями від інших громадських діячів. Так Д. Степанюком було направлено відкритого листа (додаток В) на адресу міського голови Ю. Вілкула з особистим клопотанням про перейменування ряду великих вулиць (Орджонікідзе, Постишева, Косіора, ХХІІ партз'їзду, Хабарівську) та колишнього Дзержинського району нашого міста на запропоновані ним варіанти [12], що і було зроблено з певними корективами [4]. Спостерігалась також певна тенденція співпадінь назв православних храмів московського патріархату з назвами перейменованих вулиць, на яких вони розташовуються.

Так, наприклад, вул. Леніна (Центрально-Міського району) громада вирішила повернути історичну назву Миколаївська, але вона «дивним чином» перетворилася на Свято-Миколаївську (там храм Святого Миколи УПЦ МП), вул. Петроградська (Тернівського р-ну), не дивлячись на рішення громади, стала вул. Святоандріївською, що «випадково» співпало з назвою Храму УПЦ МП Святого Андрія Первозванного, розташованого на ній. Вул. Рязанова (Металургійний р-н) стала Святогеоргіївською. Вул. Подбельського (Саксаганського р-ну), за результатами громадських обговорень, повинна була бути вул. Гончара, але стала перейменованою на вул. Покровську, вул. Отто Бразовського (Металургійний р-н) – на вул. Ярослава Мудрого (там Свято-Богоявленський храм УПЦ МП) та багато інших прикладів [4].

З метою узагальнення та систематизації результатів отриманих внаслідок проведення декомунізації у місті Кривому Розі, автором даної статті було класифіковано 252 нових топоніма за такими критеріями:

1. назви, що відображають природні умови і процеси – 34 (13,5%)
2. погодно-кліматичні топоніми – 0
3. зоотопоніми – 12 (4,8 %)
4. антропотопоніми – 71 (28,2 %)
5. виробничі топоніми – 38 (15,1 %)
6. торгово-транспортні топоніми – 2 (0,8 %)
7. топоніми типів поселень – 17 (6,8 %)
8. етнотопоніми – 7 (2,8 %)
9. меморіальні топоніми – 7 (2,8 %)
10. релігійно-культові топоніми – 11 (4,4 %)
11. топоніми-мігранти – 0
12. фітотопоніми – 12 (4,8 %)
13. Історичні назви – 30 (12 %)
14. інші топоніми (не піддаються поясненню або співвіднесенню до якої-небудь групи) – 10 (4 %) [3, с. 92-98].

Хочеться відмітити, що 6 (8,5 %) прізвищ з 71 антропотопоніма це українські митці, науковці, громадські діячі та військові керівники, життєвий шлях яких пов'язаний з КПІ, а саме:

- Павло Глазовий – український поет-гуморист, член Спілки письменників України, студент мовно-літературного факультету у 1945-1947 р.р.;

- Іван Добровольський – український геоботанік, випускник КПІ 1937 року, д.б.н., професор, понад 50 років пропрацював в КПІ;

- Василь Скрипка – український філолог-науковець, фольклорист, славяніст; педагог та громадський діяч; у КПІ працював з 1986 по 1997 р.р.;

- Василь Скопенко – український педагог, Герой Радянського Союзу, випускник КПІ 1935 р.р.;

- Тетяна Воронова – краєзнавець, Ветеран праці редакції газети «Червоний гірник», член Спілки журналістів України, викладала в КПІ у 60-ті р.р. ХХ ст.;

- Давид Кан – член Спілки журналістів України, Ветеран праці редакції газети «Червоний гірник», випускник КПІ 1951 р.

Результати, отримані нами в ході застосування семантичної класифікації, графічно зображено у додатках А і Б даної роботи.

На останок зазначимо, що перейменування вулиць нашого міста явище не рідкісне. Так у 30-ті роки ХХ ст. радянською владою були здійснені наймасштабніші перейменування топонімічних об'єктів (пов'язані зі становленням радянської влади у республіці в цілому та у нашому місті зокрема), у 50-х роках – трохи менші (пов'язані з поваленням культу І. Сталіна) і у 70-х роках – приурочені до певних дат радянської історії. Але тогочасний процес перейменування докорінно відрізняється від сьогоденного і різниця між ними колосальна. Вона полягає у тому, що під час перейменувань за радянських часів, нові назви топонімів спускалися «згори», без проведення будь-яких публічних обговорень чи залучення громадськості. В процесі ж декомунізації сьогодні саме на громадськість була покладена ініціатива у виборі, прийнятті та затвердженні нових назв топонімів. І хочеться сказати, що незважаючи на велику кількість різних пропозицій та певних непорозумінь,

громадськість Кривого Рогу, у авангарді з науковим товариством КПІ, не підвела і здала екзамен з декомунізації успішно.

ДЖЕРЕЛА та ЛІТЕРАТУРА:

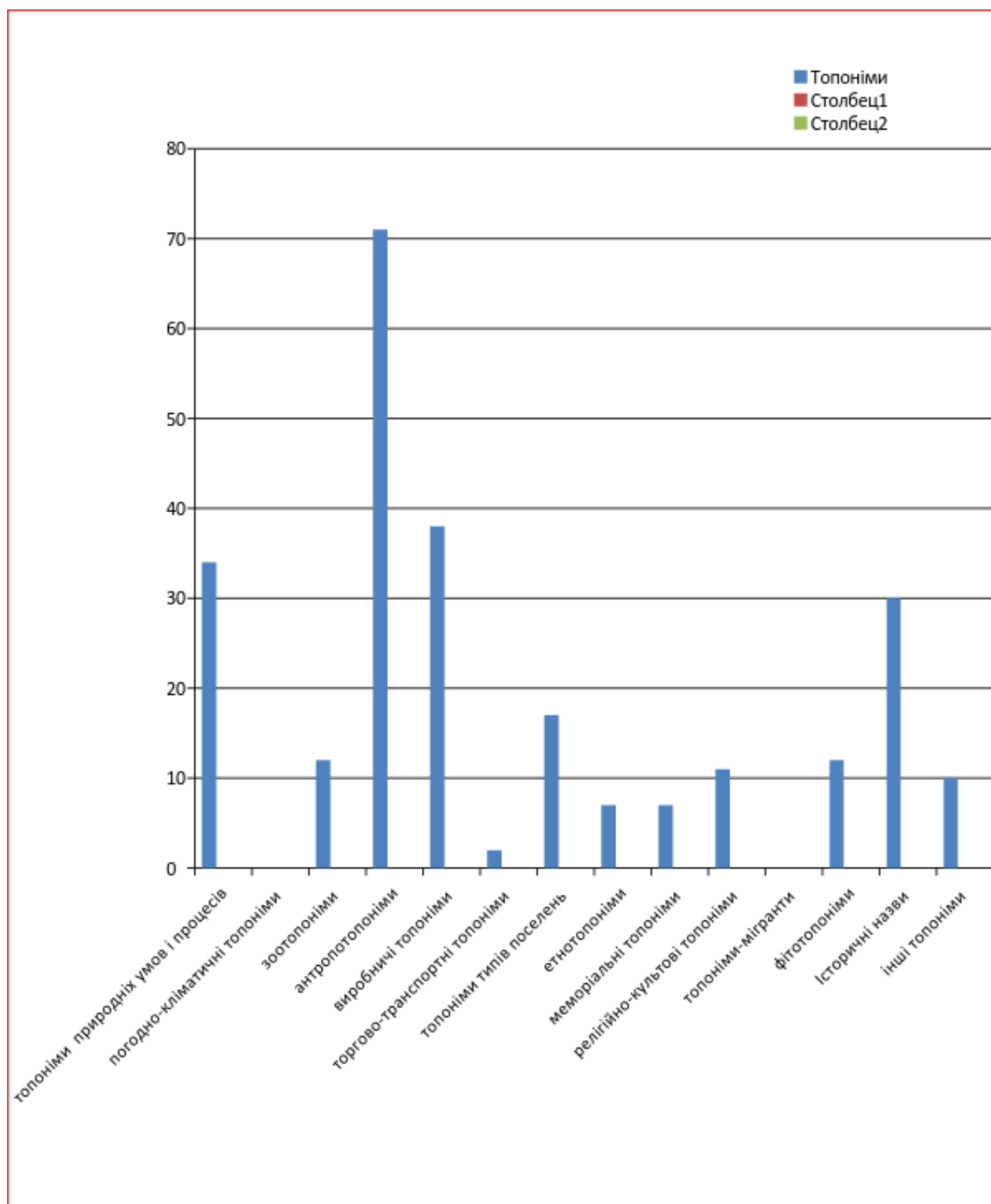
1. Варгатюк Петро Логвинович. – [Електронний ресурс].– <https://ru.wikipedia.org>
2. Витягу з протоколу Вченої ради КПІ ДВНЗ «КНУ» від 14.01.2016 року за №6. – 1 с.
3. Воронова Т.П. Це буде справедливо... // Червоний гірник. – 2000. – №150 (10 жовтня). – 6 с.
4. Вулиці, провулки, бульвари, проспекти, площі, майдани, мікрорайони міста. – [Електронний ресурс].– <https://krogerc.info>
5. Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки (Відомості Верховної Ради (ВВР), 2015, № 26, ст.219). – [Електронний ресурс].– <http://zakon2.rada.gov.ua>
6. Мурзаев Э.М. География в названиях / Э.М. Мурзаев. – М.: Наука, 1982. – 177 с.
7. Протокол № 1 засідання Робочої групи з вивчення питання «Про перейменування вулиць та інших об'єктів міста Кривого Рогу, що мають ознаки пропаганди чи символу комуністичного тоталітарного режиму» від 21 січня 2016 року. – 1 с.
8. Протокол № 2 засідання Робочої групи з вивчення питання «Про перейменування вулиць та інших об'єктів міста Кривого Рогу, що мають ознаки пропаганди чи символу комуністичного тоталітарного режиму» від 22 січня 2016 року. – 1 с.
9. Протокол № 3 засідання Робочої групи з вивчення питання «Про перейменування вулиць та інших об'єктів міста Кривого Рогу, що мають ознаки пропаганди чи символу комуністичного тоталітарного режиму» від 25 січня 2016 року. – 1 с.
10. Протокол № 4 засідання Робочої групи з вивчення питання «Про перейменування вулиць та інших об'єктів міста Кривого Рогу, що мають ознаки пропаганди чи символу комуністичного тоталітарного режиму» від 27 січня 2016 року. – 1 с.
11. Протокол № 5 засідання Робочої групи з вивчення питання «Про перейменування вулиць та інших об'єктів міста Кривого Рогу, що мають ознаки пропаганди чи символу комуністичного тоталітарного режиму» від 28 січня 2016 року. – 1 с.
12. Степанюк Д.А. Міському голові Кривого Рогу Вілкулу Ю.Г. – [Електронний ресурс].– <https://ru-ru.facebook.com>

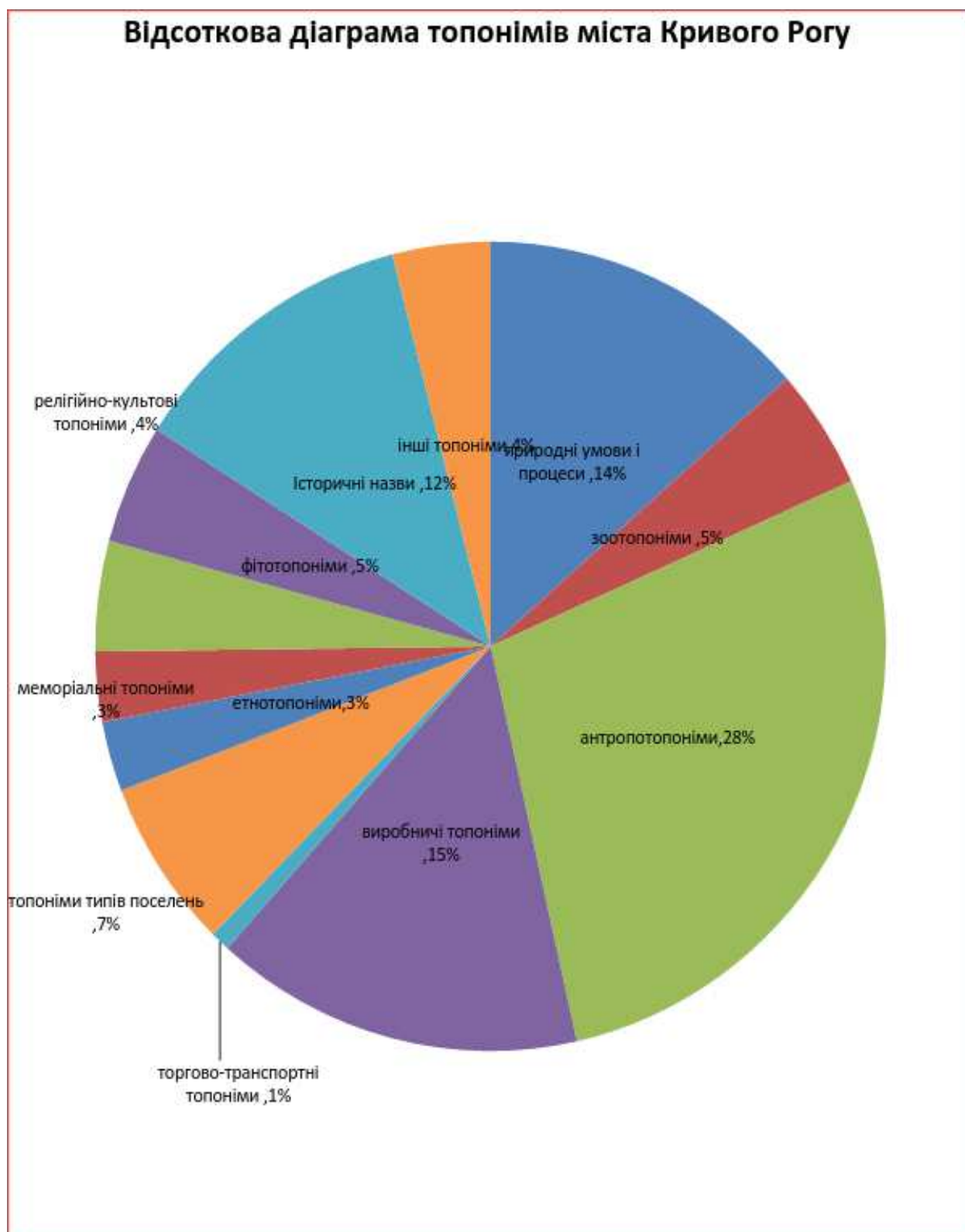

ДОДАТКИ

Додаток А

Діаграма кількісних характеристик топонімів м. Кривого Рогу

Степанюк Дмитро

17 января в 16:11 · 📍

15.01.2016

МІСЬКОМУ ГОЛОВІ
КРИВОГО РОГУ
ВІЛКУЛУ Ю.Г.

Шановний Юрій Григорович!

Висловлюємо Вам свою повагу і вносимо наступні пропозиції.

В зв'язку з прийняттям Закону України про декомунізацію, підтримуємо дії органів місцевого самоврядування по оптимізації перейменування вулиць та площ міста з врахуванням громадської думки.

Вважаємо історично виправданим зробити наступні зміни в назвах і перейменувати:

1. Дзержинський район - на Металургійний, з встановленням скульптури Металурга біля ПК «Металургів»
2. Вул.Орджонікідзе – на вул.Якова Весніка (Веснік Яков Ілліч, 1874-1937рр. Ростріляний в результаті сталінських репресій. Керівник будівництва і перший директор заводу «Криворіжсталь»)
3. Вул.Постишева – на вул.Степана Тільги (Тільга Степан Сергійович, 1940-1998 р. Генеральний директор комбінату «Криворіжсталь» (1992-1996). Директор представництва Союзу промисловців України (1996-1998). Член виконкому міськради.
4. Вул.Револуційну – на вул. Криворіжсталі
5. Вул.Косіора – на вул. Вадима Гурова (Гуров Вадим Миколайович, 1937-2015 рр. Промисловий та державний діяч України. Почесний громадянин Кривого Рогу. Начальник мартенівського цеху заводу «Криворіжсталь», народний депутат України другого, третього та четвертого скликань. Автор ЗУ Про економічний експеримент в ГМК України, та 1 % від продажу КМК «Криворіжсталь» (240 міл.гр) для соціального розвитку Кривбасу. Заслужений металург України)
6. Вул.ХХІІ партз'їзду – на вул.Молодь Кривбасу
7. Вул.Хабарівську – на вул.Віктора Гладуша (Гладуш Віктор Дмитрович, 1937-2010 рр. Промисловий та державний діяч України. 1981-1986 рр директор заводу «Криворіжсталь». Депутат Верховної Ради УРСР (1985-1990), народний депутат України (1994-1998). Державний міністр України з питань промисловості і транспорту (1991-1992). Заслужений металург України. Надзвичайний і

Латипова Аліна,
студентка факультету географії, туризму та історії (I курс)
Науковий керівник: Товстоляк Н.М., канд. істор.н., доцент
Криворізький державний педагогічний університет

ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧА ДІЯЛЬНІСТЬ ПРАВОСЛАВНИХ ЦЕРКОВ КРИВОРІЖЖЯ

Історико-краєзнавча діяльність сучасної української православної церкви представляє значний дослідницький інтерес, тому що спрямована на дослідження історії в рамках території єпархії міста. Актуальність даної теми полягає в тому, що церковне краєзнавство, як окремий напрям в загальному краєзнавстві, має велике значення для реставрації старих храмів та відтворення історичних територій, розробці екскурсійних маршрутів та місць релігійного паломництва.

Наприкінці XVIII – у XIX ст. виникають церковно-краєзнавчі організації, друкуються нариси з історії єпархій краєзнавчих видань, що говорить про формування церковного краєзнавства у другій половині XIX століття. Сучасна православна церква слідує старим традиціям, що склалися у ті часи. Основною метою церковно-археологічних та історичних установ було вивчення історії єпархії, охорона та зберігання церковних пам'яток, рукописних і стародрукованих книг, розбір і опис архівів духовного відомства на своїй території, підготовка друкованих праць. Їх краєзнавчий зміст і відомча належність визначали єдність тематики і прихильність певним жанрам. Це насамперед описи монастирів, церков, парафій і церковного мистецтва біографії видатних представників місцевого духовенства, нариси історії місцевих духовно – навчальних закладів, публікація архівних документів, церковно-парафіяльних літописів, описів архівів духовного відомства, а також колекцій стародрукованих та рукописних книг. Радянська влада гальмувала будь-яку наукову діяльність церкви. Голод, Друга світова війна, «Хрущовська відлига» - ці буремні роки в історії нашої країни наклали велику білу пляму в

розвитку церковного краєзнавства в нашому місті. В таких умовах було неможливо займатися будь-якими науковими розвідками з історії рідного краю.

Після здобуття Україною незалежності краєзнавчі дослідження православної церкви швидко активізувалися. Першими кроками було репринтне видання «Матеріали для історико-статистичного опису Катеринославської єпархії» Ф.Макаревського [3]. Це фундаментальне видання було безкоштовно передано до усіх загальноосвітніх закладів Криворіжжя.

Нова сторінка для церковного краєзнавства в Кривому розі розпочалася зі створенням у 1996 році Криворізько-Нікопольської єпархії. З цього часу починається активна діяльність у вивченні минулого міста. Особливу увагу треба виділити на наукових працях криворізьких краєзнавців: випускника історичного факультету Криворізького педагогічного університету о. Митрофана Божка «Храм Рождества Пресвятої Богородиці (1886-2012)» [2], історичні нариси краєзнавця Анатолія Федоровича Охінченка «Староста Божього Дома Максим Григорьевич Спильняк (1888 – 1958 гг.)», «Протоиерей Михаил Иванович Лопатюк – настоятель церкви Святителя Николая Чудотворца (1946-1960 гг.)», «Владимир Волосина и Владимир Данченко – диаконы милостию Божией», «Свято-Николаевский храм» [4].

В єпархії починають відкриватися при храмах недільні школи, при храмі Різдва Пресвятої Богородиці в результаті активної навчально-виховної роботи недільної школи, а також нових педагогів, які прагнули реалізувати потенціал приходу у сфері громадського служіння, почалося влітку 2001 р. будівництво Духовно-просвітницького центру. Освячення нового приміщення Духовно-просвітницького центру преосвященнішим Єфремом, єпископом Криворізьким і Нікопольським, яке відбулося 21 вересня 2004 року, в день храмового свята Різдва Пресвятої Богородиці у співслужінні духовенства міста і єпархії [4].

Окремо треба відзначити діяльність телевізійної програми «Бесіди про вічне» в якій було знято цілий ряд сюжетів, особливо, з 2014 року присвячених освітленню історії єпархії, життя священників, приходів та інші, які велися нашими криворізькими краєзнавцями та краєзнавцями-священнослужителями.

Було випущено ряд фільмів з історії Криворізької єпархії останній з яких присвячений 20-й річниці заснування Криворізько-Нікопольської єпархії яка відзначалася 13 вересня 2016 року і ознаменувалася приїздом до єпархії блаженнішого митрополита Київського і всієї України Онуфрія, під назвою «Сіль землі Криворізької», а також до 10-ти річчя єпархії «Небо на землі» і 15-ти річчя єпархії «Твердиня духовна» [1].

Значним здобутком краєзнавчої діяльності православних церков Криворіжжя є проведення 29 травня 2012 року Перших Міжнародних Єпархіальних наукових Кирило-Мефодіївських читань, які щорічно проводяться у травні. Вони присвячені вшануванню Міжнародного дня слов'янської писемності. Метою читань стало вшанування пам'яті святих рівноапостольних Кирила та Мефодія, учителів словенських, стимулювання активної творчої наукової діяльності обдарованих вихованців недільних шкіл і членів православних молодіжних братств, учнів загальноосвітніх навчальних закладів, студентської молоді вищих навчальних закладів; створення умов для їх творчого зростання; посилення уваги суспільства до проблеми духовного і морального відродження сучасної молоді. За матеріалами читань друкуються збірники матеріалів читань [4].

Одним з напрямів історико-краєзнавчих досліджень є пошук історичних відомостей про священників Криворіжжя, встановленні місць їх поховання, історію церков та приходів, встановлення пам'ятних знаків та пам'ятників. Значною подією стало відкриття пам'ятника криворізькому архієпископу Онуфрію (Гагалюку) і єпископу Порфірію (Гуревичу) напередодні 1025-річчя хрещення Русі [5]. Триває робота зі збору матеріалів для відкриття музею історії церкви на Криворіжжі, історичні матеріали розміщуються на сайті Нікопольсько-Криворізької єпархії, в мережі Інтернет, у тому числі Вікіпедії, та інших.

Підсумовуючи сказане, можна зробити висновок про те, що зі здобуттям Україною незалежності у нашому місті відродилася історико-краєзнавча діяльність сучасної православної церкви, учасниками якої є як самі

священнослужителі і миряни, так й широке коло громадян. Дивлячись на активну роботу з вивчення історії Криворізької єпархії, можна з зазначити, що на сьогодні історичне краєзнавство набуло широкого розмаху і свого розквіту в нашому місті. Вивчення історико-краєзнавчої діяльності сучасних церков Криворіжжя залишається актуальним напрямом розвитку краєзнавства на Криворіжжі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

- 1.Бесіди про вічне. – [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=TTXfZLOQLxA>.
2. Божко А.А. Храм Різдва Пресвятої Богородиці (1886-2012): Исторический очерк / А.А.Божко. - Кривой Рог, 2012. – 82 с.
- 3.Макаревський Феодосій. Матеріали для історико-статистичного опису Катеринославської єпархії: Церква та приходи минулого XVIII століття /Упорядник В.Г.Долгополий. – Дніпропетровськ: ВАТ «Дніпрокнига», 2000. – 1080 с.
- 4.Сайт Криворізько-Нікопольської єпархії. – [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.eparhia.com.ua/?cat=462>.
5. Священномученик Онуфрій // За други своя: спецвипуск. – 2013. – С.24-25.

Анісімова Марина
студентка факультету географії, туризму та історії (II курс)
Науковий керівник: Товстоляк Н.М., канд.іст.н., доцент
Криворізький державний педагогічний університет

ВETERАНИ 363 ЧЕРКАСЬКОГО АВІАЦІЙНОГО ПОЛКУ – ІНІЦІАТОРИ СТВОРЕННЯ МУЗЕЮ КРИВОРІЗЬКОГО АВІАЦІЙНОГО ГАРНІЗОНУ*

У 50-і роки 20 століття протистояння між СРСР і США привело до гонки озброєнь. З 1954 - по 1957 р. розпочалося будівництво Довгинцівського аеродрому і військового містечка. Для мене – це рідна місце, тому такий значний інтерес представляє цей невеликий район Криворіжжя. Першими житловими будинками були щитові бараки. З 1958 р. починається будівництво

---

* Матеріали зібрані в результаті спілкування з ветеранами 363 Черкаського авіаційного полку та старожилами Довгинцівського аеродрому і військового містечка

нових будівель (№ 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19). Будинки опалювалися дровами, в кожній квартирі була піч. Таких будинків налічувався усього сім, це - так зване «старе містечко». Перша котельня опалювалася вугіллям. Газ провели в 1957-59 рр. У 1964р. побудували продуктовий магазин, книжковий магазин, комендатуру, почалося будівництво багатоповерхівок.

50 років тому на місці одного з будинків знаходилася 8-річна школа. У 1968 р. за чеським проектом було побудовано нове приміщення. Нова школа знаходилася за межами містечка, щоб тут могли навчатися не тільки діти військовослужбовців, а й школярі з прилеглих селищ.

З 1967р. стали будуватися будинки офіцерського складу. Будинок офіцерів став культурним центром містечка. Тут була велика бібліотека, працювали численні спортивні секції та гуртки. В даний час в приміщенні колишнього будинку офіцерів розташована церква Святих Царських Великомучеників.

Культурну зону представляв Ботанічний сад, який був розбитий на початку 60-х років. У ньому налічувалося понад 80 видів дерев і чагарників. На початку 70-х з'явився Комсомольський парк. Велика заслуга в цьому замполіта підполковника Сушкова. У 1984р. був побудований дитячий садок з гойдалками, гірками для дитячих ігор, дерев'яними фігурами казкових персонажів.

Військове містечко раніше було відоме унікальним у масштабах Радянського Союзу військовим аеродромом зі злітно-посадковою смугою, здатною приймати літаки класу «Боїнг». Саме тут розташовувався 363 Черкаський орденів Суворова і Богдана Хмельницького полк, який базувався тут з середини 50-х років ХХ століття. Льотчики та члени їх родин свято берегли традиції свого полка, ветерани почали збирати документи та матеріали з історії полку, було відкрито музей полку.

Найважливішим святом військових авіаторів був день авіації. На аеродромі збиралися не тільки військовослужбовці, а й їхні сім'ї, приїжджали

гості з усього міста. В цей день кожен бажаючий міг піднятися на борт літака, побачити показові виступи парашутистів, парад льотчиків, святковий салют.

У 1972 р. в військовому містечку на службовій території був відкритий пам'ятник Герою Радянського Союзу льотчику Сергію Васильовичу Мелашенкову, який повторив подвиг капітана Гастелло, направляючи свій палаючий літак у колону ворожої техніки.

У 2007 р. відбулася резонансна подія - вандалізм. Сучасні мародери зрізали мідну частину пам'ятника ... У стислі терміни вандали постали перед законом. Ми, молодь, повинні зробити так, щоб людська пам'ять ніколи не покривалася цвіллю бездуховності.

22 травня 2000 року - день останнього шикування полку. Перестали літати літаки, життя в містечку завмерло. Але це не означає, що слава батьків і дідів була забута. 6 травня 2004 року на базі школи № 84 було відкрито Музей Криворізького авіаційного гарнізону. Діти та онуки льотчиків стали екскурсорами музею, в краєзнавчій роботі їм допомагали їх рідні. Музей популярний не лише у Кривому Розі, але далеко поза його межами.

Музей дає змогу зрозуміти ті події, доторкнутися до величі подвигу народу та зрозуміти що таке історична пам'ять. Музей не тільки зберігає історію авіаполку і дивізії, але є творчою екскурсійної майданчиком, концентрує навколо музею ветеранів авіації. Павло Солоп - поетична пам'ятка нашого містечка. Його поезія наповнена гарячою любов'ю до батьківщини, природи, «льотного братства». Поет - частий гість в музеї. Саме авіаторам полку належала ідея створення авіаційного музею:

Показеев Віктор Іванович, якого зараз вже немає, був ідейним натхненником цього музею.

Легенда полку - так називають Олексія Петровича Луценко. Він один з тих, хто стояв біля витоків формування полку в грізному 1942-му. Саме він є автором історії авіаполку. У шкільному музеї почесне місце займають його картини, наповнені любов'ю до неба і героїчної професії авіатора.

Сергій Олександрович Єфімцев - підполковник, штурман авіації. Він всебічно творча людина. У нього є свої вірші, які покладені на музику - "Афганський цикл". Свого часу він був учасником військового ансамблю "Срібні крила". Він учасник фестивалів пісень на афганські теми. Сергій Олександрович брав участь у миротворчих війнах по лінії ООН на Балканському півострові в Югославії.

Після 2000 року, коли розформували льотний полк, практично зруйнована льотна зона аеродрому, в руїнах знаходиться казармене містечко. Житловому містечку пощастило більше. Про нього згадали в рамках програми «Місто без околиці»: був побудований новий дитячий майданчик, відкрився міліцейський пункт, були відремонтовані дороги та ін. Для колективу школи № 84 організація роботи музею та тісна співпраця з радою ветеранів залишається актуальним завданням на майбутнє.

Качан Дарина
студентка факультету географії, туризму та історії (III курс)
Науковий керівник: Печеніна Н. А., канд. іст. н., доцент
Криворізький державний педагогічний університет

СИМВОЛІКА КРИВОГО РОГУ

Невід'ємним елементом суверенної держави є державні символи. Значення символів вказує на значимість, цінність цих явищ як для окремої людини (індивідуальні символи), так і для малих і великих груп людей, народів, держави тощо.

У XV — XVIII ст. більшість міст України мали Магдебурзьке право, яке передбачало наявність у містах своїх гербів. Отже, герб — знак суверенітету і автономії. Свої герби мали всі землі України. В українській гербовій традиції домінували такі зображення: орел, кінь, ведмідь, лев, бик, якір, сонце, хрест, фортеця, тризуб тощо. Кольори, характерні для української геральдики: синій, блакитний, жовтий, золотий, червоний, чорний.

Перша офіційна письмова згадка про Кривий Ріг знайдена в «Розписі заснованих поштових станцій по річці Інгулець від Кременчука до Херсона» і датована 27 квітня (8 травня) 1775 року [6].

Символічним зображенням міста Кривий Ріг є його герб. Перший варіант герба розроблявся у 1912 році на честь присвоєння Кривому Рогу статусу міста, яке повинно було відбутися у 1913 році. Центральна частина герба являла собою французький щит лазурового кольору з горизонтальним перетином, що вказувало на належність населення до херсонської губернії (той же колір). Основа щита у нижній частині виступала у вигляді вістря на 1/9 висоти, нижні кути – закруглені. У фокусі щита розташовувалася скала залізної руди червоного кольору. У лівому кутку скали зображено кирку, а праворуч, на 1/3 висоти – шахтарську лампу «півник» (головне знаряддя праці шахтарів початку ХХ ст.). На вершині щита – срібний хрест. Ще два таких хрести – на середній поперечній лінії. Щит розміщувався на тлі перехрещених молота і кирки – символів головних напрямків господарчої діяльності містечка (гірничої справи і промисловості). Щит обрамлявся червоною Володимирською стрічкою – вказівка на позаштатний статус міста.

Оскільки населення Кривого Рогу відмовилося від статусу позаштатного міста, то герб не мав широкого розповсюдження і офіційного визнання [5, с. 224].

З 1972 до 1998 герб міста мав вигляд традиційного щита у вигляді лека. Колірна гамма його поділялася на дві частини: одна частина герба була лазурового кольору, інша – червоного, ділилися вони лінією під кутом 45 градусів. В першій частині – срібний хімічний комбінат, в другій – срібна шахта з териконами. Червона глава обтяжена срібною назвою міста українською мовою.

Сучасний герб затверджений рішенням № 30 III сесії ХХІІІ скликання від 20 травня 1998 р. Щит розтятий зеленим та червоним. В щиті срібна козацька порохівниця, над нею золотий дубовий трилисник з двома жолудями. Щит обрамований декоративним картушем і увінчаний міською короною [1].

Козацька порохівниця виготовлена з рогу, що передусім вказує на назву міста, а також на славетне минуле краю (до 1775 р. – територія Запорізької Січі), легенду про засновника міста козака Кривого Рога, та іншу версію про походження назви міста – утворення кривого мису (рогу) при злитті річок Інгулець і Саксагань.

Порохівниця також говорить про великий потенціал і можливості міста, спроможність до дії і розвитку.

Золотий дубовий трилисник з двома жолудями – це передусім символ сили, міцності, багатства, глибокого коріння та духовного відродження.

Трислисник формою нагадує тризуб, що є символом триєдності сил, споконвічним знаком-оберегом української землі.

Крім того, трислисник символізує минуле, сучасне і майбутнє та їх нерозривний зв'язок, а як жива природна форма – постійний розвиток і оновлення. Зелений колір означає достаток, волю, надію, радість. Червоний – хоробрість та лицарські чесноти, любов, мужність, великодушність. Золото – багатство, сила, вірність. Срібло – чистота помислів і діянь [8, с. 4].

Авторами гербу міста виступили: Дабіжа М.К. – заступник голови міськвиконкому з питань освіти та культури; Бакальцев В.М. – архітектор, головний художник міста, член Спілки архітекторів України; Седнева С.А. – мисткиня, член Міської художньої ради, член Спілки художників України; Токар В.І. – мистець, головний редактор художньої газети «Арт-Ательє», член Спілки художників України [7, с.1].

Місто має ще один символ, без якого не обходиться жодний урочистий захід – гімн.

Гімну міста Кривого Рогу виповниться 17 років з дня його написання. Його авторами, у 2000-му році, стали директор театру ляльок, головний режисер свята того року «День міста Кривого Рогу» Віктор Федорович Удовенко та викладач факультету мистецтв Криворізького державного педагогічного університету Ірина Вікторівна Шевченко [2, с. 4].

На долю цих двох криворіжців випала велика честь – створити головну пісню для великого промислового міста, краю металургів і гірників, центру економічної могутності нашої держави, залізного серця України – Кривого Рогу.

За спогадами колег Ірини Вікторівни час, коли створювався гімн Кривого Рогу, було для неї одним з найважливіших етапів в житті. Ірина Шевченко працювала захоплено й самовіддано, відчуваючи перш за все відповідальність перед рідним містом, і особливе натхнення. Коли ж пісня «Кривий Ріг – моє місто» стала офіційним гімном, вона принесла Ірині Шевченко заслужену славу [3, с. 24].

Талант педагога, наукова принциповість, широка ерудиція, – так згадують Ірину Вікторівну педагоги і студенти. 24 роки пропрацювала вона в КДПУ, спочатку на посаді викладача, а з 2005 року – доцентом кафедри теорії, історії музики та гри на музичних інструментах.

Знали Ірину Шевченко як професійного композитора і талановитого педагога і за межами нашої країни. Її хоровий твір «Псалом №50» було визнано кращим твором-прем'єрою XI Всеукраїнського хорового конкурсу ім. Миколи Леонтовича в 2007 році в Польщі.

Віктор Федорович Удовенко виступив головним режисером «Дня міста» у 2000 році. До свята був оголошений конкурс на створення гімну. Вже наближалася святкова дата, але варіанти від різних авторів ніяк не влаштовували організаторів конкурсу. Тоді написати текст гімну запропонували Віктору Федоровичу.

30 років директор театру ляльок займався написанням сценаріїв до різноманітних свят, текстівок, добре знав чим живе наше місто. І за його спогадами, текст майбутнього гімну міста, він підсвідомо виношував увесь цей час. Тому на вказану пропозицію зголосився із захопленням. Віктор Федорович з особливим захопленням і натхненням приступив до роботи над створенням гімну і створив його за півгодини [4, с. 6].

Робота над гімном продовжувалася і Віктор Федорович через завідуючого відділом культури міськвиконкому познайомився із майбутнім композитором гімну – викладачем музично-педагогічного відділення Іриною Шевченко. Вже на другий день вона зателефонувала автору гімну і повідомила, що все готово. Зустрілися вони у художній майстерні скульптора Олександра Васякіна, де стояло фортепіано. Коли Віктор Федорович почув перші акорди мелодії, він відразу зрозумів – у них все вийшло, гімн готовий.

Пісня «Кривий Ріг – моє місто» вперше прозвучала у 2000 році на святі «Дня міста», на стадіоні «Металург», у виконанні Олександра Скоцеляса і Тетяни Піскарьової. Тоді ж вона стала справжнім гімном і принесла її авторам заслужену славу.

У 2002 році Віктор Удовенко та Ірина Шевченко за вагомий внесок у розвиток культури Кривого Рогу були урочисто нагороджені нагрудними знаками «За заслуги перед містом».

Отже, Кривий Ріг, як і кожне місто нашої держави, має свої неповторні символи, які виражають характерні особливості його розвитку та історично сягають у глибину століть.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Бухтіяров В. Є порох у порохівницях: Затверджено герб Кривого Рогу / В. Бухтіяров // Червоний гірник. – 1998. – № 46 (16 квітня).
2. Гімн Кривого Рогу // Червоний гірник. – 2010. – № 80–81.
3. Гімн Кривого Рогу «Кривий Ріг – моє місто» (Муз. І. Шевченко, слова В. Удовенко) // Червоний гірник. – 2003. – № 47–48.
4. Затульний Т. Ці півгодини визрівали все життя: Про гімн і його авторів / Т. Затульний // Червоний гірник. – 2005. – № 78.
5. Мельник О. О., Балабанов С. В. Історична енциклопедія Криворіжжя – Кривий Ріг: Видавничий дім, 2007. – 604 с.
6. Мельник О.О. Про помилки у визначенні часу заснування Кривого Рогу [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://girnyk.com.ua/blog/promyulku-u-vyznachenni-chasu-zasnuvannya-kryvogo-rogu>
7. Про символи міста : Положення про герб міста, прапор, печатку // Червоний гірник. – 1998. – 4 червня.
8. Що символізує криворізький герб? // Червоний гірник. – 2010. – № 80–81.

**Вчешашня Єлизавета,
студентка факультету географії, туризму та історії (I курс)
Науковий керівник: Товстоляк Н.М., канд.іст.н., доцент
Криворізький державний педагогічний університет**

МОЇ РОДИЧІ – ВИПУСКНИКИ КРИВОРІЗЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ПЕДАГОГІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

...Вчитель - як артист, у нього повинне бути сильне поле притягання, вчителіві потрібний й фанатизм, щоб готувати себе до довгих років праці, не чекаючи ні швидких успіхів, ні нагород.

Нагороджує улюблена праця, вдячність учнів, які і повертають віддане їм тепло серця та знання, своїми результатами досягнень, злетів, активної життєвої позиції, коли Вчитель пишається своїми вихованцями. Учительська праця ніколи не була легкою. Їй потрібні люди, які не рахують плюси і мінуси цієї праці, а чесно, вірою і правдою, служать цій справі.

Саме фахівців цієї нелегкої справи готує протягом багатьох десятиліть Криворізький державний педагогічний університет, яскравим підтвердженням чого є історія вчительської династії Пред-Варавіних-Вчешашніх.

Освіта Апостолівського району може пишатися, що родина Преда Івана Івановича та Ольги Василівни з Мар'янської середньої школи поклали початок Педагогічній династії вчителів, яка зараз нараховує більше ніж 400 років загального педагогічного стажу.

В 1962 р. родина вчителів Пред Івана Івановича та Ольги Василівни, які мали 4 доньки: Раїсу, Ларису, Людмилу та Ольгу, переїхали в Апостолівський район із Запорізької області, щоб бути поряд з дітьми: старша Раїса вже 5 років працювала в м. Апостолове вчителем в АШРМ, Лариса закінчила Криворізький державний педагогічний інститут, а Людмила - вступила до КДПІ, Ольга ж була ще малою. В Мар'янській ЗШ не було учителя фізики, і Мар'янське радо зустріло родину вчителів.

Розглянемо долі всіх окремо. Поклали початок педагогічній династії моєї родини Пред Іван Іванович (мій прадід) і Свистун Ольга Василівна (моя прабабуся). Пред Іван Іванович (1907-1970) закінчив історичний факультет

Запорізького державного педагогічного інституту (нині – Запорізький національний університет), а також Ворошилоградський педагогічний інститут (сучасний Луганський) - фізико-математичний факультет. У результаті він пропрацював вчителем історії та фізики 34 роки.

Пред (Свистун) Ольга Василівна (1915-1990) закінчила філологічний факультет Запорізького державного педагогічного інституту (нині – Запорізький національний університет). У школі працювала 45 років вчителем української мови і літератури з правом викладання німецької мови і літератури.

У них, як було сказано раніше, було 4 доньки, найстарша - Пред (Бондар) Раїса Іванівна (1934-2006) навчалася вже в Криворізькому Державному педагогічному інституті з 1951 по 1956 р. на фізико-математичному факультеті [6]. Її педагогічний стаж складає 34 роки. В школі вона працювала вчителем математики і фізики.

Далі, Пред Лариса Іванівна (1938-1985) також навчалася у Криворізькому Державному педагогічному інституті з 1957 по 1962 р. Навчалася, як і її сестра, на фізико-математичному факультеті [8]. У школі пропрацювала 25 років вчителем математики та фізики.

Наступна, Пред (Варавіна) Людмила Іванівна (1944 р.н.), також як і її сестри, навчалась в Криворізькому Державному педагогічному інституті з 1963 по 1967 р. В школі працювала вчителем початкових класів 38 років.

Найменша з сестер, моя рідна бабуся Пред (Вчєрашня) Ольга Іванівна, як і її старші сестри, навчалася в Криворізькому державному педагогічному інституті з 1972 по 1977 р. Навчалася на фізико-математичному факультеті [7]. Подальший її педагогічний стаж - 40 років вчителем математики і фізики.

Паралельно з Пред Людмилою в Криворізькому державному педагогічному інституті навчався також Варавін Дмитро Васильович (1942 р.н.), який згодом став її чоловіком. Дмитро Васильович навчався на природничому факультеті (сучасне БХ), у школі пропрацював 45 років вчителем хімії, займаючи також посаду директора школи [4].

У Пред Людмили та Варавіна Дмитра є троє дітей, двоє з яких мають педагогічну освіту. Найстарша донька - Варавіна Наталя Дмитрівна (1965 р.н.) навчалася у Криворізькому державному педагогічному інституті з 1984 по 1989 р. на факультеті початкових класів і музики [1]. Її педагогічний стаж складає 30 років.

Молодший син - Варавін Сергій Дмитрович (1970 р.н.) закінчив Полтавський педагогічний університет. Навчався на історичному факультеті. В результаті працював у школі протягом 15 років вчителем історії, після чого змінив кваліфікацію і став юристом.

У Пред Ольги і Вчешашнього Володимира також є двоє дітей, це Вчешашній Василь Володимирович (1975 р.н.) і Вчешашня Ірина Володимирівна (1978 р.н.). Вчешашній Василь (мій батько) навчався в Криворізькому державному педагогічному інституті з 1992 по 1997 роки. Він навчався на факультеті загально-технічних дисциплін (сучасне ДТО) [2]. В результаті працює вчителем трудового навчання вже протягом 20 років поєднуючи з посадою директора школи.

Його сестра і моя тітка - Слобода (Вчешашня) Ірина Володимирівна також навчалась в Криворізькому державному педагогічному інституті з 1996 по 2001 роки на фізико-математичному факультеті [3]. На даний момент працює вчителем математики та інформатики вже 15 років.

Вчешашня (Пасковата) Світлана Юрїївна, моя мама, навчалася в Криворізькому державному Педагогічному Інституті з 1995 по 2000 рр. на географічному факультеті заочно [5]. На момент вступу до інституту моя мама отримала майстра спорту з баскетболу, тому грала у криворізькій баскетбольній команді. На даний момент моя мама працює вчителем географії і фізкультури вже 20 років.

Є такий вираз: «У нього талант від Бога». Педагогічний талант Преда Івана Івановича та Пред Ольги Василівни закохав в нелегке вчительське ремесло всіх своїх дітей та онуків, бо унікальна місія Вчителя - розкриття творчих х здібностей дитини, а це можливо лише через творчого Вчителя, його

особистість, любов та фанатичну закоханість в свою професію, в «справу, якій ти служиш»...

ДЖЕРЕЛА:

1. Варавіна Наталя Дмитрівна.– Архів Криворізького державного педагогічного університету. – Опис 1-«С» (особових справ випускників КДПУ): 1989-1991 рр. - №19943.
2. Вчорашній Василь Володимирович. – Так само: 1995-1998. - № 28630.
3. Вчорашня (Слобода) Ірина Володимирівна. – Так само: 1999-2002. - №2919.
4. Наказ від 26 червня 1968 р. за №151. – Архів Криворізького державного педагогічного університету: Книга наказів по Криворізькому державному педагогічному інституту. - 1968 рік.
5. Пасковата (Вчорашня) Світлана Юрійвна. – Так само. - №935.
6. Пред (Бондар) Раїса Іванівна. – Опис 1-«С» (особових справ випускників КДПУ) - Том 2. – С.408.
7. Пред (Вчорашня) Ольга Іванівна. - Опис 1-«С» (особових справ випускників КДПУ): 1970-1978. - №11043.
8. Пред Лариса Іванівна. – Опис 1-«С» (особових справ випускників КДПУ) - Том 3. – С.499.